


MOSLIMS

begrip

CHRISTENEN

FEBRUARI 2001
JAARGANG 27 no. 1



*Van
kerkgebouw
tot
moskee*

begrip

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

Rooms Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers, Cura Migratorum-ROMC
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. (+31) 073-6145159

Rooms Katholieke Kerk in België: Simon Lambregs, pr.
Hooiweg 188 B-3600 Genk, België. Tel. (+32) 089-352 883

Samen op Weg-Kerken: Josien Folbert,
Postbus 8506, 3503 RM Utrecht Tel. (+31) 030-880 1 880

REDACTIE:

Marien van den Boom
Martha Frederiks
Josien Folbert (kernredactie)
Simon Lambregs
Nico Landman
Ane Mulder
Berry van Oers (kernredactie)
Piet Reesink (eindredactie)
Ge Spielman
Karel Steenbrink
Pim Valkenberg
Ad.C.W. Voorbij .
E-mail: begrip@planet.nl
Tekeningen: Frans Kalb

Abonnementen:

f30,- / 600 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f6,50 / 120 Bfrs
Giro 4 300 211 tnv Begrip/Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
tnv Begrip, Hooiweg 188, B-3600 Genk

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar opgezegd.

Uitgever, redactie en administratie:

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel. (+31) 073-6145159
Fax. (+31) 073-6131175

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Op Internet te raadplegen als: http://efa.nl/levonet/begrip_moslms_christenen

Van kerkgebouw tot moskee

In dit eerste nummer van 2001 'van kerkgebouw tot moskee' blikken we in het Leerhuis nog even terug naar eind vorig jaar. Toen vierden christenen, moslims en joden ieder op eigen manier Gods aanwezigheid op aarde onder de mensen. Van oudsher proberen gelovigen Gods presentie te vangen in sacrale ruimten. Eerst op bergtoppen, later in gebouwen: tabernakel, tempel, synagoge, kerk, moskee. Hoe heilig zijn deze plaatsen, vraagt K. Steenbrink zich af. Worden ze vaak niet eerder onze 'heilige huisjes' dan Gods Huis? Kan of mag een kerkgebouw moskee worden? Drie concrete gevallen in Den Haag, Leiden en Tilburg laten zien dat de vrager en bieder niet alleen opereren. Zoals in de muziek, trillen veel onder- en boventonen mee, helaas niet altijd harmonieus. Kerkelijke en burgerlijke overheden en bewonersorganisaties spelen een belangrijke rol. Wat in Den Haag is mislukt, is in Leiden geslaagd en wordt in Tilburg op de lange baan geschoven. Het kerkelijk recht geeft volgens de kerkjurist Meijers meer mogelijkheden dan bisschoppen doen geloven. De vraag 'hoe heilig is het kerkgebouw?' wijkt voor een andere vraag: 'hoe heilig is de God van de andersgelovigen?'. Die hemel en aarde geschapen heeft, die gesproken heeft door mensen. Dezelfde toch?

INHOUDSOPGAVE:	1
KLEIN LEERHUIS: HEILIGE FEESTEN EN PLAATSEN (Piet Reesink)	2
GROOT LEERHUIS: KUNNEN GEBOUWEN HEILIG ZIJN? (Karel Steenbrink)	5
TOUWTREKKEN OM DE JULIANAKERK (F. Siddiqui/ Piet Reesink)	12
VAN PETRAKERK NAAR MIMAR SINAN MOSKEE (Henk Schouten)	16
PROBLEMEN ROND DE BOUW VAN EEN MOSKEE IN TILBURG (Helma Hurkens)	20
KERKGEBOUW ALS MOSKEE? (Ton Meijers)	25
MOSLIMS IN EUROPA EN ELDERS	29
BOEKEN EN TIJDSCHRIFTEN	38
EVENEMENTEN EN ONTMOETINGEN	47

Heilige feesten en plaatsen

In de laatste week van december vierden joden, christenen en moslims feest. De joden vierden het Chanoeka feest ter herinnering aan de dag dat de Makkabeeën de Tempel in Jeruzalem opnieuw inwijdden. Dit gebeurde nadat zij de Syriërs verslagen hadden in het jaar 165 voor onze jaartelling op de 25^e dag van Kislev. De koning van Syrië, Antiochus IV Epiphanes, verbood alles wat niet paste in de Griekse cultuur. De Makkabeeën kwamen hiertegen in opstand en na een paar jaar van strijd kon de Tempel weer opnieuw worden ingewijd. Maar hiervoor had men olie nodig. De *menora* (zevenarmige tempelkandelaar) moest ontstoken worden. Volgens het verhaal konden de joden slechts één kruikje ritueel zuivere olie vinden, genoeg om de *menora* één dag te laten branden. Door een wonder brandde de *menora* echter acht dagen lang. En het kostte acht dagen om nieuwe, reine olijfolie te persen. Na de verwoesting van de Tempel in het jaar 70 bleef Chanoeka als lichtfeest gehandhaafd. Het is het feest van het behoud van de eigen, joodse identiteit. Het licht wordt niet in de synagoge aangestoken maar in eigen huis. Want zoals R. Shlomo Riskin zegt: het huis is de machtigste factor in het tegengaan van assimilatie. "Nooit hadden we eeuwen van vervolging en discriminatie kunnen doorstaan, wanneer er niet het licht was geweest dat straalt in onze eigen huizen". Daarom wordt thuis acht dagen lang

een lichtje aangestoken, elke dag eentje meer. Uiteindelijk staan er acht kaarsjes, plus de *sjammas* (die voor het aansteken dient), in de *chanoekia*, een negenarmige kandelaar die alleen tijdens Chanoeka wordt gebruikt. Ook de christenen kenden met Kerstmis hun lichtfeest: 'in het woord was leven en het woord was het licht van de mensen... Het woord is vlees geworden en heeft onder ons zijn tent opgeslagen'. (Joh. 1: 4 en 14).

Voor moslims is het woord neergedaald in de vorm van de Koran. Deze 'neerzending' (*tanzil*) wordt herdacht tijdens de ramadan. Vorig jaar eindigde deze op 27 december met het Suikerfeest (het feest van het verbreken van de vasten, *'id al fitr*).



koran in moskee (Waalwijk)

Gelukkig hebben enkele plaatselijke initiatieven het samenvallen van de drie feesten weten te benutten. Zo nodigde in de Rot-

terdamse wijk Bloemhof de Turkse jongerenvereniging Birlik het wijkpastoraat uit voor een *iftaar*-maaltijd op eerste Kerstdag. Met een *iftaar*-maaltijd breken moslims tijdens de ramadan elke dag de vasten na zonsondergang. In Arnhem organiseerde een groep kerkelijke jongeren een 'viering van licht en vrede'. Daarvoor werden niet alleen moslims maar ook joden, hindoes, boeddhisten en taoïsten uitgenodigd. In Zwolle bezorgden kerkleden op 27 december een persoonlijke groet bij moslims aan huis. Als een 'kerstkaart van een goede bekende' geeft die uitdrukking aan gevoelens van 'persoonlijke verbondenheid', aldus predikant E. van Veldhuizen. In de Haagse Schilderswijk vond een multicultureel lichtfeest plaats. Ex-voorzitter A. Mohamedajoeb van het Haags Islamitisch Platform droomt al jaren van een gezamenlijke maaltijd met gelovigen van verschillende religies aan het einde van de ramadan. Hij heeft dit idee echter nog niet kunnen realiseren. Hij wijt het uitblijven van religieuze initiatieven rond kerst en suikerfeest mede aan de "organisatorische zwakte" van de moslimgemeenschap. Ijzerman is gereformeerd predikant voor het oude-wijken-pastoraat in Rotterdam-Delfshaven. Hij bespeurt een zekere geslotenheid bij moslims en christenen in de voor hen zo belangrijke maanden december en de ramadan. "De ramadan neemt de moslims zo in beslag dat ze niet ontvankelijk zijn voor de koppeling met een christelijk feest. En de kerken zijn te zeer bezig met de eigen sfeer rond advent en kerst." Hetzelfde kan van de joden gezegd worden. De drie Abrahamitische godsdiensten vierden zo dus, ieder op eigen wijze, Gods aanwezigheid onder de mensen. Die aanwezigheid wordt vaak ook in verband

gebracht met de specifieke gebouwen van deze drie geloven.

Joden hebben synagogen, christenen kerken en moslims moskeeën. Maar zo is het niet altijd geweest.

In de Hebreeuwse Bijbel verblijft God aanvankelijk in de wolk en trekt in de woestijn op met de kinderen Israëls. Daarna verplaatst zich zijn *sjeķina*, zijn aanwezigheid, naar de tabernakel (letterlijk: woonplaats, *misjekkaan*) (Exodus 40:34). Na de ballingschap wordt de tempel herbouwd: het Hebreeuwse woord is *hekal*, dat zowel paleis als tempel betekent. Gods verblijfplaats is immers het paleis van zijn glorie en zijn heiligheid. Heiligheid en tempel zijn bijna synoniem zoals staat in Jona 2:7: God is in de tempel van zijn heiligheid. Dit klinkt ook door in de evangeliën waar we het Griekse *hieron* eigenlijk beter met 'heiligdom' zouden kunnen vertalen dan met 'tempel'. Na de verwoesting van de tempel in 70 na Christus en de verspreiding van de joden in de diaspora, worden de offers afgeschaft. Ze worden vervangen door de gebeden in de synagogen, waar de gelovigen samenkomen om God te dienen en eren.

In de Koran komt het woord *sakina* voor met de betekenis van 'kalmte, rust' die van God komt. 'Hij is het die de kalmte in de harten van de gelovigen heeft laten neerdalen opdat zij hun geloof vermeerderen'. (48: 4 en 48: 26).

Het samenkomen voor de eredienst wordt door zowel christenen als moslims onderstreept in het woord dat ze gebruiken voor hun 'bedeplaatsen'. Christenen spreken van 'ecclesia', een bij elkaar geroepen vergadering, terwijl moslims o.a. het woord '*jā-mi*' gebruiken, letterlijk 'die bijeenbrengt, verzamelt'. Ook de dag van het gebed, de

vrijdag, wordt genoemd met een verwijzing naar dezelfde stam *jumu`a*, de dag van de samenkomst voor het gebed. Maar *jami`* wordt vooral gebruikt voor de hoofdmoskee van een stad, de kathedrale moskee. De gewone term is *masdjid*, de plaats waar men zich ter aarde werpt (zie Genesis 22: 5 waar Abraham en Isaak God aanbidden, letterlijk 'zich buigen'). Dit woord is via het Spaans en Frans tot ons gekomen als 'moskee'.

Ook voor de eredienst gebruiken christenen en moslims gelijke termen: waar christenen met een oud woord spreken van 'dienstwerk' om de eredienst aan te geven, spreken moslims van *ibadât*, van *abada*, aanbidden en eren, door zich over te geven (*islâm*) in geloofsbelijdenis, gebed, armenbelasting, vasten en pelgrimage. Het Arabische *abada*, in het bijbels Hebreeuws *abad*, betekent 'dienen' en in het moderne Hebreeuws (Ivriet) betekent ditzelfde werkwoord 'werken'. De 'ere'-dienst of godsdienst is in de drie godsdiensten zowel met God te maken als met de dienst aan de medemens. Hoe belangrijk deze gebouwen ook zijn voor joden, christenen en moslims, toch relativeren de drie godsdiensten hun gebedsplaatsen. Jezus zei al tot de Samaritaanse vrouw (Joh. 4: 21-24): 'Geloof mij, vrouw, de ure komt, dat gij noch op deze berg, noch te Jeruzalem de Vader zult aanbidden ... maar de ure komt en is nu, dat de waarachtige aanbidder de Vader aanbidden zullen in geest en in waarheid; want de Vader zoekt zulke aanbidder. God is een Geest, en die Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid.'

In Koran 22: 40 wordt gezegd dat de ware gelovigen elkaars bedehuizen beschermen. 'Zij die bestreden worden, krijgen toestem-

ming [zich te verdedigen] omdat zij onrechtvaardig worden onderdrukt. God is bij machte hen te helpen die onrechtmatig uit hun woningen zijn gezet alleen maar omdat zij zeggen: Onze Heer is God. Als God de mensen onderling er niet van had weerhouden, dan zouden kluizenaarsverblijven, kerken, synagogen en moskeeën waarin Gods naam vaak wordt genoemd, verwoest zijn. God helpt hen die hem helpen'.

En aan de profeet Mohammed worden de volgende uitspraken toegeschreven: 'Heel de aarde is voor u als een moskee'. 'Elk stukje grond waarop God wordt herdacht, voelt zich trots tegenover de rest van de aarde'.

Zouden stukjes grond in Nederland ook niet trots mogen zijn dat gelovigen, van welke richting dan ook, voormalige kerken gebruiken voor de eredienst aan de Ene God? Houdt echte eredienst niet in dat men ook diensten verleent aan de samenleving en aan elkaar?

In de volgende bladzijden kunt u lezen hoe daarover wordt gedacht door seculiere en kerkelijke overheden. - Piet Reesink

KUNNEN GEBOUWEN HEILIG ZIJN ?

Karel Steenbrink

In Exodus 3:5 lezen we de bekende waarschuwing van God aan Mozes als een stem uit het brandende braambos: 'kom hier niet dichterbij, maar doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats waar ge staat is heilige grond'. Het is niet de enige plaats die afgezonderd wordt vanwege een bijzondere relatie met het goddelijke. Al vóór de tijd van Mozes vinden we twee plaatsen die verbonden worden met dromen van Jacob. De 'ladder-droom' waarin Jacob de engelen Gods zag opstijgen en afdalen via een ladder gebeurde op een plaats die later *Huis van God* of Betel werd genoemd. De droom van het nachtelijke gevecht met de engel overkwam dezelfde aartsvader op een plaats die later de naam kreeg van Penoël of *Gelaat Gods* (Gen. 32:30). De Ark van het Verbond, het Heilige der Heilige in de tempel, ja, de gehele stad Jeruzalem worden in de oudere joodse traditie ook gezien als de favoriete plaatsen voor de verschijning van het goddelijke.

Een sublieme verwoording hiervan vinden we in de flarden van de tempelliturgie zoals die is overgeleverd in het verhaal over de bouw van de tempel door Salomo. We vinden in die teksten enerzijds een grote zekerheid over Gods aanwezigheid in de tempel, maar anderzijds ook onzekerheid, kritiek en nuanceringen. Zo wordt er in het tempellied, opgenomen in 1 Koningen 8: 12-13, gezegd:

De zon heeft Jahweh aan de hemel geplaatst. Maar zelf besloot Hij in een wolk te vertoeven. Zo kon ik het wagen U een tem

pel te bouwen. Een Huis waarin Gij eeuwig zult wonen.

De wolk hier kan zeer wel verwijzen naar de wierook, die gebrand werd om de godheid te behagen en om de aanwezigheid van het goddelijke te eren.

Behalve dat wierook een kalmerende drug was, vroeger even duur als zijde en heroïne nu, wijst dit symbool wellicht ook op de tijdelijkheid van de goddelijke aanwezigheid. Die voorbijgaande aard van Gods aanwezigheid of verschijning op een bepaalde plaats lijkt ook aanwezig te zijn in het volgende gebed van Salomo. Hierin wordt tevens al de twijfel uitgedrukt aan een blijvende aanwezigheid op een bepaalde plaats. In het gebed bij de tempelwijding lezen we namelijk ook: "Zou God dan waarlijk op aarde wonen? Zie, de hemel, zelfs de hemel der hemelen, kan U niet bevatten; hoe dan dit huis dat ik gebouwd heb? Jahweh, mijn God, luister naar het bidden en smeken van uw dienaar. Hoor het geroep en het gebed dat uw dienaar vandaag tot U richt. Mogen uw ogen dag en nacht over dit huis blijven waken, over de plaats waarvan Gij gezegd hebt: "Mijn Naam zal daar wonen!" Hoor het gebed dat uw dienaar op deze plaats tot U opzendt. Luister naar de smeekbede die uw dienaar en Israël, uw volk, op deze plaats tot U richten. En wanneer Gij ze dan ook hoort, in de hemel, uw woonstede, verhoor ze dan ook, en schenk vergiffenis". (1 Kon. 8:27-30)

Er is in dit prachtige verhaal van de inwijding van de eerste tempel een voortdurend in elkaar schuiven van beelden: God woont in de tempel, maar kennelijk niet altijd en zijn eigenlijk huis is (in) de hemel, of zelfs daar niet helemaal. Er is geen plat realisme in de joodse bijbel, waardoor God als het ware in materiële ruimtes en beelden gevangen zou kunnen worden, ook al lijkt een enkele tekst dat dan nog wel te suggereren.

Profetische reacties of priesterlijke zekerheden

De belangrijke positie en grote heiligheid van de tempel van Jeruzalem zijn vooral benadrukt door de priesterklasse. Zij hadden daar zelf ook belang bij, want hoe heiliger de tempel, hoe hoger hun gezag en waardigheid.

De profetische traditie van Israël heeft daar al kort na de periode van Salomo stevige kritiek op gehad. Hosea stelde tussen 750-725 voor onze jaartelling al gedichten samen over een meer moreel gerichte ware eredienst. Net als Jezus kwam Hosea uit het noorden van Israël, ver van Jeruzalem en in die tijd zelfs politiek daarvan gescheiden. Door de politieke ontwikkelingen was ook de religieuze heiligheid van Jeruzalem in waarde gedaald. Maar Hosea protesteerde tegelijkertijd tegen allerlei nieuwe bedevaartplaatsen, heiligdommen en offers op bergtoppen: "Ja, Efraim [hier voor het noordelijk deel van Israël, dus het latere Samaria en Galilea] heeft vele altaren gebouwd maar die altaren dienden hem enkel tot zonde. Al schrijf Ik hem nog zoveel wetten voor, ze gelden hem niet. Al brengen ze talloze offers, al slachten ze nog zo veel

vlees en eten daarvan: ze behagen Jahweh niet meer". (Hosea 8:12-13)

Een zelfde protest tegen automatische heiligheid, toegeschreven aan gebedsplaatsen en rituelen die daar plaats vinden, treffen we aan bij Amos. Hij gaat zover dat hij de gewone "kerkgang", de tocht naar de erkende en vanouds geëerde bedevaartplaatsen als een afgoderij kenmerkt. Want daarmee was geen echte betrokkenheid voor armen en ontrechten verbonden: "Trekt op naar Betel, en bezondigt u maar; naar Gilgal en maakt uw misdaad nog erger. Brengt iedere morgen uw offers, alle drie jaren uw tienden, draagt uw ongedesemd dankoffer op, en ba-zuint vrijwillige gaven uit, want dat doet gij zo gaarne, kinderen van Israël"... (Amos 4:4-5)

De eerste joodse tempel werd in 685 vóór onze jaartelling verwoest, de tweede in 70 erna. Enkele eeuwen later werden de latere joodse geschriften, als Misjna en Gemara verzameld, die samen de Talmoed vormen. Misjna Aboth Rabbi Nathan heeft een ontroerend verhaal over de verwoeste tempel. Het rituele conservatisme van die latere, door rabbijnen gedomineerde tijd, kon eindelijk over details van de vroegere tempeldienst nadenken, maar had tegelijk toch oog voor een aanpassing aan de nieuwere tijd. We lezen dan het verhaal van Rabbi Johanan ben Zakkai, die vanuit Jeruzalem vertrok, gevolgd door Rabbi Joshua, die weende: "ach hoe vreselijk. De plaats waar de zoenoffers voor de zonden van Israël plaatsvonden, ligt hier nu als een ruïne". Rabbi Johanan zei hem: "We hebben nu een andere vorm van verzoening". "Wat is dat dan?" "Dat zijn daden van liefde en gene-genheid, zoals Hosea zegt (6:6): "Vroom-

heid wil Ik, geen offers, en kennis van God liever dan offeranden”.

In hetzelfde deel van de Misjna wordt gereflecteerd op de uitspraak van Simeon de Rechtvaardige. Deze had gezegd dat drie dingen de wereld in stand houden: de studie van de Thora, de dienst in de tempel en daden van barmhartigheid. De Misjna geeft daar het volgende commentaar op: “Er wordt wel gezegd dat brandoffers waarbij het offer in zijn geheel wordt verbrand, de meest volmaakte zijn. Maar de studie van de Tora is veel meer geliefd bij God dan volledige brandoffers. Want door studie van de Tora komen wij de precieze wil van God op het spoor, zoals ook staat in Spreuken 2:4 : “Dan zult ge goed en verstandig zijn, in de ogen van God en de mensen”. Daarom, als een wijze neerzit en onderricht geeft aan de gemeente, wordt het volgens de Schrift aan hem toegerekend alsof hij een offer van vet en bloed op het altaar had gebracht. [Deze rabbijnse uitspraken zijn te vinden in Francis Peters, *Judaism, Christianity and Islam. The Classical Texts and Their Interpretation*, Princeton University Press 1990, III: 32-33].

Opkomst en kritische beoordeling van heilige gebouwen in het christendom

De eerste christenen hadden nog geen eigen plaats van eredienst. Volgens Handelingen 3:1 gingen ze aanvankelijk in Jeruzalem ook nog gewoon naar de joodse tempel. Later hielden ze vooral huisdiensten in gewone huizen en het duurde enkele generaties voordat zij weer tot aparte sacrale ruimtes kwamen. Jezus zelf heeft het idee van eigen sacrale ruimten dikwijls stevig aangevallen. Het gesprek met de Samaritaanse vrouw uit

Johannes 4 is daar een duidelijk voorbeeld van. Tegenover de Samaritaanse, die klaagt dat je volgens de echte Joden per se in Jeruzalem zou moeten bidden, maar volgens de Samaritaanse voorvaders op de noordelijker berg, brengt Jezus in: “Geloof mij vrouw, er komt een uur dat gij noch op die berg noch in Jeruzalem de Vader zult aanbidden ... Er zal een uur komen, ja het is er al, dat de ware aanbidders de Vader zullen aanbidden in geest en waarheid”.

Naar aanleiding van zo'n tekst wordt vaak opgemerkt, dat het voor de gewone mensen, christenen, die hier en nu leven, toch goed kan zijn om in een sfeervolle ruimte tot God te bidden. De hele religieuze geschiedenis van de mensheid toont nu eenmaal aan dat bepaalde plaatsen daarvoor beter geschikt zijn dan andere. Dat zijn dus allereerst bijzondere plaatsen in de natuur: toppen van bergen, samenvloeiingen van rivieren, oude bomen en bronnen. Niet voor niets werd er op de berg van Vézelay een katholieke bedevaartskerk gebouwd (ter ere van de spannendste heilige: het lijk van de zondige maar bekeerde Maria Magdalena zou daar begraven zijn), nadat daar eerder al een Romeins heiligdom voor de godin van de zoutbron was geweest. Ook in Heiloo en Dokkum zien we prechristelijke heilige plaatsen (hier ook weer bronnen) omgebouwd worden tot bedevaartplaatsen voor vereerders van respectievelijk Willibrord en Bonifatius. En hoeveel heilige eiken zijn er niet in Nederland. In veel gevallen zijn dat voorchristelijke plaatsen van devotie, waarvan de kracht door de plaatsing van een Mariabeeld alleen maar gecontinueerd en versterkt kon worden.

Ook in de stad Rome, later het centrum van de Rooms-katholieke kerk, was men niet altijd huiverig voor de overname van het heidense erfgoed. Niet alleen sieren veel pilaren en marmen onderdelen van voorchristelijke tempels de talrijke kerken. Een enkele zoals het Pantheon, is zelfs in zijn geheel naar de nieuwe eredienst overgegaan.

In aansluiting bij de joodse en vooral de Griekse en Romeinse eredienst, hebben de christelijke kerken in de loop der tijden wel een steeds sacraler karakter gekregen. Er kwam specifieke kerkelijke architectuur (oorspronkelijk nog dicht bij die van de huizen der goeuden en rijken) en de kerk werd ook weer een gewijde, afgezonderde ruimte. De wettelijke bepalingen ervoor worden elders in dit nummer helder uiteengezet.

Voor de kloosterlijke vernieuwingen in het middeleeuwse christendom, als die van Cisterciënzers and Franciscanen, hebben afstand willen doen van de pronk en pracht van grote kloosters en kerkgebouwen. Ze probeerden de religieuze ruimtes weer tot gewone, alledaagse vormen terug te brengen. Ook de protestantse vernieuwing heeft zich verzet tegen de soms uitbundige praal en pracht van rijk versierde beelden. Hier van zijn vele in de beeldenstorm van 1566 verwoest. Deze laatste gebeurtenis laat duidelijk de spanning zien die ook binnen het christendom bestaat tussen de behoefte aan de zichtbare vormen van het goddelijke en het besef dat het heilige slechts in voorlopige vorm "soms, even" in het materiële aanzeg kan zijn.

Moskee en Mekkaanse pelgrimage: islamitische erkenningen van heilige plaatsen

Het woord "moskee" betekent letterlijk "plaats van diepe buiging". Mohammed bad aanvankelijk in het Mekkaanse heiligdom, waartegen hij ook wel fel preekte en waar hij en zijn medestanders uit werden gezet. Toen bleek dat de jonge moslimgemeenschap op eenvoudige manier een gebedsplaats kon inrichten, zoals we dat nu nog steeds zien. Alleen door een gebedsmatje in een hoekje van een stationshal uit te spreiden (zelfs een krant is voldoende) kan voor korte tijd een gebedsruimte worden gecreëerd. De islamitische 'moskee' was (en is op een aantal plaatsen nog steeds) een al dan niet ommuurde ruimte die geschikt is om het gebed te verrichten. Met name in de "drogere" landen van het westen van Afrika tot India, is de moskee dan ook eerder een groot open plein, omgeven door een muur, met aan de zijanten een minaret en wat bijgebouwen, aan de voorkant een uitgewerkte gebedsnis.

Er wordt over gespeculeerd dat de vroege moslims onder leiding van Mohammed een gezuiverde eredienst verrichtten binnen het aloude Ka'ba-complex in Mekka. Daar zouden zij dan uit verdreven zijn vanwege hun afwijkende wijze van bidden. Daarop zou Koran 2:217 kunnen wijzen: "Zij zullen u ondervragen over de gewijde maan (Ramadan) en het strijden daarin. Zeg: strijden daarin is iets ernstigs en afwenden van de weg Gods en ongeloof aan Hem en van het gewijde Bedehuis en het uitdrijven daaruit van de lieden die er bij horen, is ernstiger bij God". Ook Koran 22:25 spreekt over die belemmeringen voor de vroege moslims

voor het bidden in het algemene gebedshuis, de Ka'ba: "Zij die ongelovig zijn en afhouden van de weg Gods en van het Gewijde Bedehuis (Masdjid al-Haram) dat Wij bestemd hebben voor de mensen gelijkelijk wie daar tot aanbidding vertoeft .. die doen Wij een pijnlijke bestraffing smaken".

Toen de vroege moslims de Ka'ba waren uitgejaagd hebben zij zich eerst aangesloten bij de gebedsrichting van de Joden, richting Jeruzalem dus. Nadat Mohammed door de Joden was afgewezen, werd de gebedsrichting naar de Ka'ba ingesteld. Maar de Koran waarschuwt ervoor dat de gelovigen daarin geen plaats voor God zouden moeten zoeken: "Aan God behoren het Oosten en het Westen. Hij leidt wie Hij wil tot een rechtgebaand pad".

De Ka'ba werd dus het ruimtelijk, fysieke centrum voor de islamitische beweging. Maar steeds zijn er ook reserveringen geweest met betrekking tot die aanwezigheid van iets extra's in de Ka'ba. De meest krasse uitspraak is wellicht wel van Mohammed's metgezel Omar, de tweede opvolger. In het gezaghebbende boek met overleveringen (*hadith*) van Muslim staat geschreven, dat hij tegen Abdullah ibn Sarjis zei: "Ik zag de kale, dat is Omar ibn al-Chattaab - moge God behagen hebben in hem - de steen van de Ka'ba kussen en hoorde hem zeggen: Je kunt geen goed of kwaad doen. Als ik Gods Gezant, vrede zij met hem, jou niet had zien kussen, zou ik je niet gekust hebben" (Boek 7 over de Hadj, hoofdstuk 434, in de uitgave van Abdul Hamid Siddiqi, Lahore, Muh. Ashraf, 1996, deel II: 642) Dezelfde Omar heeft de moslims gewaarschuwd voor onterechte claims bij hun verovering van Jeruzalem. Omdat de christelijke Arabische inwoners van Jeruzalem zich

onderdrukt voelden door de Griekse keizer van Constantinopel, werden de moslims als bevrijders ingehaald. De patriarch nodigde hen dan ook uit om op de vrijdagmiddag hun gebed in zijn kerk te verrichten. Omar weigerde dit volgens de latere overlevering. Hij was namelijk bang dat de moslims mettertijd dit verkeerd zouden begrijpen. Ter herinnering aan hun grote leider zouden de gehele kerk voor zich kunnen opeisen en in een moskee veranderen. Daarom baden ze op de kale vlakte waar vroeger de tempel gestaan had.

Soms, even: geen permanent vast te houden goddelijke aanwezigheid

In de 19e en eerste helft van de 20e eeuw bestond er in de katholieke kerk de gewoonte om een "Heilig Uur" te houden. Dit was een uur van meditatie bij de hostie in het tabernakel, waar Jezus wel werd gezien als een eenzame wachtende. In het Frans werd Jezus ook wel genoemd *le petit prisonnier du tabernacle*, 'de kleine gevangene van het Tabernakel'. Als een eenzaam prinsje zat hij te wachten op de aandacht van de gelovigen. De nieuwe theologie van de eucharistie heeft na het Tweede Vaticaans Concilie deze devotie stilzwijgend bijna geheel laten verdwijnen. Een verbondenheid met Jezus, uitgedrukt in een solidariteit met anderen, vooral armen, wordt nu als een authentieker relatie gezien. Wellicht kunnen we deze verandering ook vergelijken met die joden die zelfs de ondergang van de tempel konden relativiseren. Zo staat ook Omar aan het begin van een lange traditie waarin nauwelijks aandacht werd geschonken aan materiële tekenen van goddelijke aanwezigheid, zoals de steen van de

Ka'ba. Het zijn maar enkele van de vele voorbeelden van de pendelbeweging die er binnen jodendom, christendom en islam steeds geweest is. Enerzijds worden na Tora, Jezus en Koran, steeds weer nieuwe vormen van goddelijke aanwezigheid benoemd, die dan door vernieuwingsbewegingen toch steeds weer worden afgebroken. Huub Oosterhuis schreef daarover zeer realistisch:

Molenwieken wijze wetten
Gouden pausen gulden woorden
Gaan voorbij als wind en regen

Al dat werk van onze handen
Onze kronen onze kerken
Als een strovuur zal het branden

Dan nog komt een woord mij tegen,
Vindt mijn mond geen and're zegen
Dan een mens om mee te leven.

Van twee woorden wil ik eten,
Krijg van vier maar niet genoeg,
O verre liefde lieve vrede

(Huub Oosterhuis, *Gezongen Liedboek*, Kampen: Kok Agora, 1993, 247; dit is een ietwat gekuiste versie. In een eerdere redactie stond er nog geen strovuur, maar werd er gezongen: "Godweet komen de chinezen/ onze kronen, onze kerken zullen branden onvolprezen." Er zijn heel wat discussies geweest onder kerkkoren of dat wel kon met die Chinezen in een kerklied. In de jaren negentig zijn kennelijk niet de Chinezen maar de moslims de grote kandidaten voor onze kerkovernames!)
God-onder-ons: de drie monotheïstische religies van jodendom, christendom en islam

hebben steeds benadrukt dat de Ene nauw verbonden is met de mensengeschiedenis. Zij erkennen ook dat op vele plaatsen, in personen maar ook in ruimtes, bijzondere momenten kunnen zijn voor goddelijke presentie. Tevens wordt dan steeds weer benadrukt dat de mens toch ook niet al te nadrukkelijk en hoogdravend met die verschijningen om mag gaan. De Ene onttrekt zich immers steeds aan die identificatie.

Er wordt wel eens een algemeen verschil gemaakt tussen christendom enerzijds en jodendom en islam anderzijds. Bij christenen zou de leer van de incarnatie betekenen dat het goddelijke al een vaste plaats op de aarde heeft gevonden. Niet alleen via de verschijning van Jezus, maar ook via de sacramenten, als tekenen van zijn aanwezigheid. Nog verder afgeleid vinden we dit idee terug in de sacraliteit die wordt toegeschreven aan het gruis dat overblijft van een kerkafbraak. U leest hierover elders in dit nummer in de bijdrage van Dr. Meijers, de kerkjurist. Daartegenover zou er in jodendom en islam een grotere afstand tot het goddelijke te vinden zijn. Men zou daar sterk de grote afstand tussen de Ene God en de veelheid van de wereld benadrukken. In dit verband is het wellicht goed te overwegen wat de onlangs overleden Prof. Wilfred Cantwell Smith eens schreef. Hij vroeg zich af of christenen de koran ook als een heilig boek of Gods Woord zouden kunnen beschouwen, of liever nog: wat is eigenlijk een heilig boek. Smith geeft de verlichting, de 18e eeuw dus, de schuld van een verenging van religies tot pakketten van geloofswaarheden. Hierdoor ontstond ook de vraag of godsdiensten als zodanig waar of onwaar zouden kunnen zijn. Datzelfde is eigenlijk

het geval bij Gods Woord: "Als je zegt dat de Koran het Woord van God is, dan spreek je over een 1943 of 1967 en niet over de 7e eeuw in Arabië .. Ik heb situaties meege- maakt waarin het zeker niet Gods Woord was en andere waar het wel zo was". Als twee extreme voorbeelden geeft Smith dan aan, dat zowel de Koran als de Vedische geschriften in de strijd tussen India en het opkomende Pakistan werden misbruikt om hun politieke doelstellingen te bereiken. Als het zg. heilige boek gebruikt wordt om je vijand te demoniseren, dan is het in dat geval zeker niet heilig. Maar als het op een inspirerende manier werkt bij mensen is het wel heilig. In plaats van een statische dus een dynamische opvatting. Die vinden we H ook bij Stefanus in zijn grote toespraak van Hand. 7:48 "Toch woont de Allerhoogste niet in wat door mensenhanden gemaakt is..".

In de katholieke orde van dienst voor een kerkwijding is dan ook gekozen voor Lukas 19:1-10, waar Jezus de corrupte belasting-ambtenaar Zacheus terechtwijst. De man bekeert zich, geeft de helft van zijn bezit aan de armen en belooft iedereen die hij onrecht heeft aangedaan viervoudig terug te betalen. Jezus gaat zijn huis in en zegt "Heden is er zegen gekomen over dit huis". Geen speciaal sacraal gebouw dus, maar een gewoon huis waar even (heden) het goede een plaats heeft gevonden.

Heilige Eiken



Touwtrekken om de Julianakerk

P.Reesink

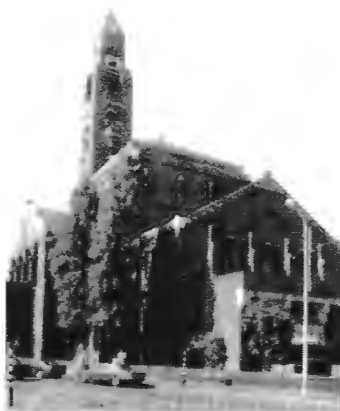
Wij Nederlanders zijn sterk in het hanteren van algemene beginselen. We hechten aan vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs. Maar ook aan scheiding van kerk en godsdienst, gelijke rechten voor iedereen, tolerantie en respect voor andersgelovigen. In de praktijk blijkt echter dat zowel voorstanders als tegenstanders van het minderhedenbeleid een beroep doen op deze zelfde principes. Zo heeft Rotterdam in de tachtiger en negentiger jaren islamitische organisaties positiever en ruimhartiger behandeld dan Utrecht.

Wat er in Den Haag is gebeurd rond de Julianakerk, probeert Frank Siddiqui in een uitgave van FORUM (zie boekbespreking) uiteen te zetten. Het lijkt op een toneelstuk, eerder een drama dan een blijspel. Het drama kent een lang voor- en naspel, een korte climax in een sfeer van veel geheimzinnigheid. Er is een aantal op de voorgrond tredende acteurs en een onbekende hoeveelheid figuranten. De hoofdrolspelers lijken drie of vier in aantal. De Hervormde Kerkvoogdij (HK) was eigenaar van de kerk. De Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN), een landelijke Turkse organisatie, heeft een plaatselijke afdeling in Den Haag die de kerk wilde kopen. De gemeente Den Haag, in de personen van wethouder Noordanus en burgemeester Deetman, komen slechts kort op maar hun rol is even beslissend als ondoorzichtig. De Paardenberg, zeer betrokken bij de zaak, lijkt van de zijlijn machteloos toe te zien tot 6 juli 1998. Dit inloopcentrum wordt gerund door de hervormde diaconie die een aantal bijgebouwen gebruikt voor bewonersorganisaties en daklozen. Er zijn ook twee koren: deze klinken zo nu en dan luid op. Het zijn autochtone bewonersorganisaties uit de overwegend allochtone wijk Transvaal. Midden op het toneel ligt een buidel die het centrale thema voorstelt: geld.

Voorspel

De Hervormde Kerkvoogdij besluit in 1994 de Julianakerk te verkopen. Ze wil in 1995 3,4 miljoen gulden van de gemeente. Deze vindt dit te duur. Als de gemeente niet reageert, krijgt de Turkse plaatselijke SICN afdeling belangstelling voor het gebouw, waarvan de prijs inmiddels is gezakt tot 2,5 miljoen.

Julianakerk



Eerste acte

In maart 1998 wordt de moskee het eens met de HK over de prijs van twee miljoen. De koren komen op en bezingen in diverse toonaarden hun angst: gaan we de Paardenberg niet verliezen? Kunnen we onze wijk nog wel in vanwege verkeersopstoppingen rond een toekomstige moskee en moeten we onze wijk niet uit omdat allochtonen deze gaan overnemen? De geruststellende antwoorden vanuit de coulissen worden in de zaal niet gehoord. Er volgt een pauze van drie maanden.

Tweede acte

De koren trekken al hun registers open via een mediaoffensief (6 juli): achter de schermen vliegen telefoontjes en faxen naar de gemeente en de bladen. De moskee zou het multiculturele karakter van de wijk ongedaan maken.

Derde acte

Op 16 juli maakt Deetman bekend dat de kerk zal worden aangekocht door de gemeente Den Haag en door de hervormde diaconie voor twee miljoen. Zo blijft de kerk "een plaats voor iedereen, autochtoon en allochtoon". De woordvoerder van de Hervormde Kerk treedt uit de schaduw en zegt: "wij hebben niet gebogen voor de publieke opinie. Het besluit is genomen op zuiver zakelijke gronden". De moslims hebben het nakijken. Voor de Turkse onderhandelaar Gülali Alkilic komt de verkoop als een donderslag bij heldere hemel. En na die donderslag heerst er weer een beangstigende stilte. Stilte, omdat een nader onderzoek in de gemeenteraad wordt voorkomen. Raadslid Teryaki van het CDA, een partijlid van Deetman, wordt de mond gesnoerd zodat er

geen meerderheid is voor een dergelijk onderzoek. Stilte, omdat Deetman en Noordanus zelf elk commentaar weigeren. Stilte, omdat de HK ook een steentje doet in de Haagse doofpot. Zelfs de landelijke moslim organisatie (SICN) doet er het zwijgen toe.

Naspel

Hoe en waarom is de zaak zo en zo snel beklonken? Sommigen menen dat de HK een spelletje heeft gespeeld met de SICN om de gemeente naar de onderhandelingstafel te krijgen. De onzekerheid over het voortbestaan van de Paardenberg heeft ook een rol gespeeld. Volgens Alkilic mocht het inloopcentrum blijven, van de landelijke SICN kwam geen duidelijk antwoord. De Paardenberg (diaconie) had er dus belang bij samen met de gemeente het geheel (kerk en bijgebouwen) te kopen. Daarom probeerde de diaconie een half miljoen op te brengen, waarbij de gemeente de resterende anderhalf miljoen zou ophoesten. Maar de gemeente reageerde nauwelijks op dit voorstel. Toen de SICN in maart 1998 een serieuze koper bleek, reageerde de gemeente met een nonchalante fax, die een bod aankondigde van anderhalf miljoen. Hierbij was het halve miljoen van de diaconie inbegrepen. De Kerkvoogdij vond dit onvoldoende. De diaconie, die een vertrouwelijke relatie had met de bewonersorganisaties, had een zwijgplicht naar die zelfde organisaties en kon haar frustraties dus niet kwijt. Enkele dagen voordat de HK het voorlopige koopcontract sloot met de SICN, liepen de onderhandelingen vast. De diaconie kreeg een telefoontje van de HK, greep haar kans en lichtte de bewoners in met als gevolg het mediaoffensief. Waarom liep de verkoop aan de SICN mis op het laatste moment?

Volgens de diaconie was er een 'cultuurverschil' over onderhandelingsstrategieën tussen het moskeebestuur en de HK. Volgens SICN kon het contract niet worden ondertekend door de afwezigheid van een paar landelijke bestuurders die op vakantie waren in Turkije. Hoe dan ook, de HK was keihard en eiste duidelijkheid van de kopers (gemeente of moskeebestuurders). Zowel de rol van de HK als die van de gemeente is bedenkelijk. Waarom lekte de HK naar de diaconie? Waarom was binnen drie dagen de koop rond tussen HK en de gemeente voor twee miljoen? Waarom zwijgen deze twee partijen de zaak dood? Gezagsdragers behoren bemiddelaars te zijn in een conflict. Het lijkt erop dat ze dit conflict eigenhandig hebben beslecht door de kerk binnen drie werkdagen voor de neus van de SICN weg te kapen.

Toekomst

De Julianakerk moet volgens de gemeente 'een multifunctioneel, multireligieus centrum' worden. Maar van de uitvoering van die plannen, varianten inclusief, is nog weinig terechtgekomen. Ayyub Mohamedajoeb, medeoprichter van de Stichting Haags Islamitisch Platform, merkt op: "al jarenlang heeft de gemeente niets gedaan en had geen geld met als argument de scheiding van kerk en staat. Nu zag ze wel reden om op deze manier in te grijpen". Pastor Frans Wüst van de Haagse Raad voor Levensbeschouwingen en Religies neemt geen blad voor de mond: "er zijn veel teveel smoesjes opgehangen. Dit dossier stinkt". Een commissie van deskundigen moet nu groepen gaan selecteren die van het centrum gebruik mogen maken. De plannen voor verbouwing worden steeds uitgesteld. Gülastic Alkilic

merkt op: "het is toch onbegrijpelijk dat een gemeente binnen drie dagen anderhalf miljoen op tafel legt voor een gebouw, als men nog geen idee heeft wat men er mee moet beginnen". Tot zover een samenvatting van het artikel van F. Siddiqui in *Forum Gelijke rechten, maar niet te veel natuurlijk*, bl. 28-34.

Andere visie

Kerken in Den Haag is een Samen op Weg-uitgave van de hervormde gemeenten en gereformeerde kerken in Den Haag en Loosduinen. In het septembernummer van 1998 wordt de zaak anders voorgesteld. Margot C. Berends wijt het hele drama grotendeels aan de berichtgeving over de onderhandelingen in Trouw, NRC en de Haagse Courant. Maar ook aan de kerk zelf: "de Haagse hervormde gemeente slaagde er niet volledig in de ware toedracht rond de verkoop uit de doeken te doen". Volgens Berends zouden de Kerkvoogdij en de SICN op 6 juli een intentieverklaring tekenen. Daarna zou de buurt op zorgvuldige wijze geïnformeerd worden. Maar Trouw berichtte op 7 juli dat de verkoop 'nagenoeg rond was'. Dit doorkruiste het geplande gesprek met de buurtbewoners, die samen met de Paardenberg reageerden met protestacties. De intentieverklaring op 6 juli ging niet door, omdat de SICN, tegen de verkoopprocedures in, ongebruikelijke ontbindende voorwaarden stelde. De Kerkvoogdij gaf de SICN nog drie kansen om het officiële contract te tekenen, maar deze hield vast aan haar eigen contract. De Kerkvoogdij meldde de islamitische stichting op 14 juli dat de verkoop niet doorging. Dit stelde de hervormde diaconie en de gemeente Den Haag in staat de eerder afgeblazen onderhande-

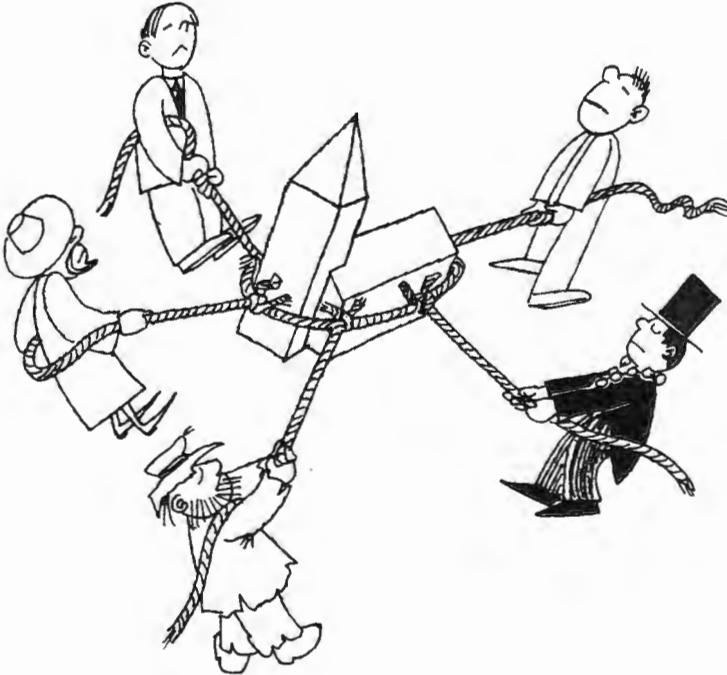
lingen weer voort te zetten. “De kerk heeft dus het imago van een onhandig manoeuvrerende kerk aan zichzelf te danken. Ze had de feiten helder in de publiciteit moeten brengen en dat is onvoldoende gebeurd”.

“Uiteindelijk is de zaak gelukkig goed uitgekapt. De multiculturele wijk Transvaal krijgt het centrum waar ze recht op heeft en de succesvolle Paardenberg blijft op de plek waar ze zat”. Tot zover deze tweede versie.

Voor mij persoonlijk blijven er nog enkele vragen. Waarom kent Transvaal een concentratie aan allochtonen c. q. moslims? Waarom zitten er geen allochtonen in de bewonersorganisaties? Kan en mag een kerk naar minderheden toe alleen maar zakelijk handelen? Kan een kerk, waarin verzoening theoretisch zo belangrijk is, in de praktijk

van het omgaan met allochtonen geen bemiddelaar vinden? Kon de SICN zich niet wat zakelijker opstellen en een luisterend oor bieden aan de bewoners? Hoort het andersgeloven niet wezenlijk bij een multiculturele samenleving? Waarom willen de gemeente en de autochtone bewoners een multicultureel centrum op een plek waar geen plaats is voor een andere godsdienst en cultuur? Op een plek waar de autochtonen in de minderheid zijn? En een laatste meer algemene vraag: waarom moeten moskeeën vaak uitwijken naar industriegebieden of naar de randen van de stad, terwijl kerken midden in de wijken worden gebouwd?

Touwtrekken om de Juliana kerk



Van Petrakerk naar Mimar Sinan moskee

Henk Schouten

Een open dag

Op zaterdag 22 april 2000 loopt een tv-ploeg van Televisie Wereld Omroep Nederland rond in de Turkse Moskee in Leiden. Men is er voor een opname van de moskee en voor interviews met moslims en Nederlandse gasten, die op deze open dag welkom zijn. De wereldomroep wilde een positieve opname van een kerk die moskee geworden was. Ik ben de vrijdag ervoor (Goede Vrijdag) nog gebeld of ik ook aanwezig kan zijn voor een interview. Ik ben namelijk als gereformeerd predikant nog in de voormalige Petrakerk voorgegaan. Ook ben ik betrokken geweest bij de verkoop van deze kerk, zo was hun doorgegeven door het kerkelijk bureau.

Inderdaad, ik had de heer Hasan Güney, voorzitter van de Turkse moskee, getipt, dat deze kerk leeg kwam te staan en misschien geschikt was als moskee. Ik wist immers dat hij een nieuwe ruimte zocht. Hij zag er wat in en ik schreef voor hem een brief aan de kerkenraad algemene zaken (KAZ) van de Gereformeerde Kerk van Leiden. Zo is het begonnen.

Maar wat de tv-ploeg nog meer interesseerde, was het volgende. Onder de nieuwsgierigen liep ook een mevrouw rond. Zij had in de beginjaren '60 nog meegeholpen bij het inzamelen van dubbeltjes en kwartjes voor de bouw van deze kerk. Ze vertelde de tv-ploeg hoe ze zich met anderen had ingespannen voor de kerkbouw. Ze vond het jammer, dat de kerk verkocht moest worden, nu het gebouw door het samen-op-weg gaan met de hervormde gemeente overbodig

geworden was. maar ze was blij dat het gebouw niet was gesloopt en ook niet een winkel of wooncomplex was geworden. Nee, als het geen kerk meer kon zijn, dan liever een moskee, want nu bleef het gebouw nog in gebruik voor de eer van God. En geboeid keek ze rond naar de totaal andere aankleding.

Op zoek naar geschikte ruimte

Op 25 maart 1979 is de Turkse Islamitische Culturele Vereniging opgericht met 25 leden. Na een periode in een sportzaal in Leiderdorp is de Vereniging in 1984 verhuisd naar Leiden. Daar werd in een oud pand op de Hooigracht een moskee in gebruik genomen. Ondertussen groeide de vereniging naar meer dan 300 leden en werd de moskee op de Hooigracht te klein. Ook waren er parkeerproblemen voor de gasten van ver weg. Dat leverde regelmatig bekeuringen op.

In 1987 wordt het eerste contact gelegd met de Leidse Raad van Kerken. De heer Güney vroeg me toen voor het eerst of de raad van kerken geen ruimte wist. Helaas konden we hem niet helpen, evenmin als de wethouder van de gemeente. In 1992 wist ik als lid van de KAZ, dat de Petrakerk gekozen was om als kerk te verdwijnen. De gereformeerden zouden immers samen met de hervormden gaan kerken in de Bethlehemkerk, die ook in de Kooi lag. Direct heb ik contact opgenomen met de heer Güney en hem dus geholpen bij het opstellen van een brief aan de KAZ. In de KAZ was er geen enkel bezwaar dat de kerk een moskee zou kunnen

worden. Hooguit een enkeling fronste zijn wenkbrauwen, maar in 't algemeen wilden men liever het gebouw behouden. Er was echter ook belangstelling van de zijde van de Baptisten, de Maasbach zending, Albert Hein en andere commerciële instellingen. Dit leidde tot het besluit om iemand van buiten in te schakelen voor de onderhandelingen over de verkoop. Er werd afgesproken dat de voorkeur uitging naar een blijvend religieus gebruik van de kerk, maar dat in de onderhandelingen alle opties open zouden blijven. Ook had de onderhandelaar de vrijheid op basis van een bodemprijs voor de verkoop.

De onderhandelingen

De KAZ besloot om de verkoop van de kerk in handen te leggen van de heer Wilbert Hettinga. Hij was een goede bekende van de commissie van beheer en meelevend lid van de Rooms Katholieke Kerk in Leiden. Tevens is hij oud wethouder en vooral een deskundige inzake de bouw. De heer Hettinga had in het verleden voor andere zaken al goede contacten opgebouwd met de heer Güney. Maar hij nam met alle gegadigde partijen contact op voor onderhandelingen. Al snel bleken de kosten van de kerk voor de Baptisten niet haalbaar. In de Maasbach zending was een scheuring ontstaan. De ene groep vond onderdak in Leiderdorp, de andere in een ander gebouw in Leiden. Ook een aantal commerciële instellingen viel af. Over bleef met name een projectontwikkelaar en de moskee.

Intussen moet worden opgemerkt, dat de kerk bestond uit de kerkzaal, een aantal bijruimten, een kosterswoning en een fietsenstalling. De kerk staat aan een plein in de Kooi, waaraan behalve een verouderd ge-

bouw van Albert Hein nog wat andere kleinere zaken stonden. Wat betreft de gemeente Leiden was dit complex aan renovatie toe. De projectontwikkelaar had hiervoor diverse ideeën.

Uit gesprekken met de heer Güney bleek, dat de Turkse Vereniging de vraagprijs niet kon opbrengen. Aanvankelijk werd f. 700.000,- geboden. Later werd dit stapsgewijs verhoogd. De Gereformeerde Kerk ging uit van een vraagprijs van f. 1200.000,-, hard nodig voor de dekking van vele andere kosten, die gemaakt moesten worden. Voor de onderhandelingen met de moskeevereniging is bewust ruim de tijd genomen om hen de gelegenheid te geven een oplossing te vinden voor de kosten. Want als de kerk direct aan de projectontwikkelaar was verkocht, was alles veel en veel sneller gegaan. Uiteindelijk werd de volgende oplossing gevonden. De projectontwikkelaar kocht de kerk voor f. 1200.000,-. Hij splitste het gebouw in het kerkgedeelte en in het woonhuis plus fietsenstalling. Het kerkgedeelte werd verkocht aan de moskee voor f. 925.000,-. Het huis werd afgebroken en opgenomen in een totaalproject: dit hield in renovatie van het plein met nieuwbouw van 400 woningen en een nieuwe winkel voor Albert Hein.

De rol van de gemeente Leiden

De toenmalige wethouder, Aart van Bochove, heeft een zeer stimulerende rol gespeeld. Voor de gemeente kwam de optie om van de Petrakerk een moskee te maken natuurlijk goed uit. Het was een mooie oplossing voor de vraag waar er in Leiden ruimte gevonden kon worden voor een nieuwe moskee. Maar de gemeente werkte ook zeer positief mee door de toezegging van haar bij-

drage in de vernieuwing van de infrastructuur van het plein. Tevens maakte ze nieuwbouw eromheen mogelijk, zorgde voor een tijdelijk onderdak voor Albert Hein en vond oplossingen voor andere bestaande kleine winkels en bankkantoor-tjes. Voor de moskee behoefde geen bestemmingsplan gewijzigd te worden. Wel gaf de gemeente van tevoren toestemming om de klokkentoren te vervangen door een minaret, die enkele meters hoger zou uitvallen. Bovendien zou de gemeente zorgen voor woonruimte voor de imam in de geplande nieuwbouw. Zo kon de bij de kerk behorende kosterswoning buiten de verkoop aan de moskee vallen. Uit waardering werd van Bochove als wethouder gevraagd om op 20 november 1993 de nieuwe moskee te openen.

De houding van de buurt

Tijdens de onderhandelingen werd door de gemeente een inspraakavond voor de buurt georganiseerd. Men probeerde allerlei wilde verhalen over sloop van de kerk en bouw van flats te ontzenuwen door het presenteren van het nieuwe plan: een moskee met nieuwbouw van 400 woningen, een nieuwe Albert Hein en een totale renovatie van het plein, inclusief vernieuwing van de oude niet meer gebruikte fontein. Op vragen van buurtbewoners over een mogelijke overlast werd verzekerd, dat er geen luide speakers in de minaret zouden komen. Deze zouden alleen voor het vrijdagmiddaggebed klinken. Trouwens een belangrijk deel van de achterban van de Turkse moskee woonde al in de buurt.

De lange tijd die uitgetrokken was voor onderhandelingen over de prijs gaf de buurt ook de mogelijkheid te wennen aan het idee.

Nu was er in Leiden in 1989 een actiejaar geweest over "Leiden - vluchtelingenstad". Het doel hiervan was de Leidse bevolking te wijzen op haar eigen roots (70% stamt van vluchtelingen af). Tegelijkertijd zou men zo sympathie winnen voor de nieuwe medelanders. Wellicht droeg dit bij tot een zekere gêne om al te openlijk te protesteren en te- gen te werken. Toch heeft de moskee het bestaande protest als pijnlijk gevoeld.

Het grootste verzet kwam van de zijde van de (zeer oude) toenmalige voorzitter van het buurtcomité. Deze is, ironisch genoeg, een maand na de opening van de moskee overleden. Het bestuur van de Turkse moskee heeft het buurtcomité meermalen uitgenodigd voor een gesprek; ook overige inwoners in de buurt van het plein. Door hartelijkheid en gastvrijheid heeft de moskee toch het vertrouwen gewonnen van de omgeving. Maar er blijven natuurlijk altijd wel mensen over die zo wie zo tegen allochtonen zijn.



een overzicht van moskee met minaret bij avondlicht

Conclusies

De overgang van kerk naar moskee is eigenlijk zeer soepel verlopen. Alleen de prijsvorming vormde het echte probleem. Dit kwam omdat de moskee hoopte dat de kerk vanwege de religieuze bestemming een lagere prijs zou vragen. De onderhandelingen waren in die zin "hard". Irritaties ontstonden doordat iedereen in de krant kon lezen wat over en weer geboden werd. Deze tactiek had kunnen leiden tot het afbreken van de onderhandelingen, maar dat is niet gebeurd. Integendeel, er is alle tijd genomen om de Turkse moskeevereniging de kans te geven het gebouw te kunnen kopen. Als de kerk alleen op de commerciële markt gegokt had, had er mogelijk een hogere prijs uit kunnen rollen. De oplossing die gevonden is, is een zeer elegante oplossing geworden, want het plein met de nieuwbouw en de moskee ziet er nu prima uit.

Maar het belangrijkste is toch, dat de verkoop op 4 fronten positief is benaderd: a. de KAZ stond positief tegenover verkoop aan

de moskee; b. de gemeente Leiden heeft positief meegewerkt aan het vinden van een goede oplossing voor alle partijen; c. de heer Hettinga heeft de tijd genomen om een goede relatie op te bouwen met de moskee en de gemeente voor het vinden van een oplossing, omdat ook hij de kerk aan de moskee gunde, zonder tekort te doen aan de bodemprijs voor de kerk; d. de heer Güney heeft ook van zijn kant de onderhandelingen steeds allerhartelijkst en positief gestemd gevoerd, hoezeer er ook meningsverschillen waren over de prijsvorming.

Rest me te vertellen dat ik zelf namens de Raad van Kerken in Leiden bij de opening van de moskee twee appelbomen heb aangeboden. Dit als symbool voor de onderlinge goede verhoudingen en de "vruchten" die we beiden de mensheid te bieden hebben.

Helaas is door allerlei verbouwingen één boom doodgegaan. Tja, ook in een 'succes-story' kan er nog iets mis gaan.

In de voormalige kerkekamer is nu een winkel ingericht; de rechtspersoon is de heer Güney, voorzitter van de Turksse islamitische culturele vereniging.



Problemen rond de bouw van een moskee in Tilburg

Helma Hurkens

Een nieuwe moskee bouwen, dat is al jaren de droom van de Turkse gemeenschap in Tilburg: een mooi en ruim gebouw waar alle functies van een moskee tot hun recht kunnen komen. Op dit moment is daar nog geen sprake van. De huidige plaats van samenkomst is te klein en heeft ook niet de uitstraling die bij een gebedsruimte past. Deze droom is echter nog steeds geen werkelijkheid geworden. Als iemand vraagt waarom die moskee er nog steeds niet is, dan zijn er tal van redenen te bedenken. Naarmate men meer inzoomt op de feitelijke gang van zaken dan worden de belemmeringen concreter. Prof. Herman Beck (hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Theologische Faculteit Tilburg) heeft een artikel geschreven: 'Verborgten vooroordeelen? Beeldvorming rond de plannen tot nieuwbouw van een Turkse moskee in Tilburg', in *Religie, cultuur en minderheden, Historische en maatschappelijke aspecten van beeldvorming*, W.A. Shadid, P.S. van Koningsveld, red.. Hierin staat de gang van zaken rondom de bouwplannen vanaf 1991. In het onderstaande geef ik een verkorte weergave van zijn artikel. Ik eindig met enkele persoonlijke impressies

Een bouwlocatie voor een moskee

Vanaf 1991 is de Turks Islamitische Culturele Vereniging (TICV) in overleg met de gemeente Tilburg over een uitbreiding c.q. een nieuwe vestigingsplaats voor de Turkse moskee. De bestaande ruimte voldoet niet aan de eisen. De gemeente noemt drie locaties voor nieuwbouw. Tevens wordt de mo-

gelijkheid onderzocht om een leegkomende kerk in gebruik te nemen. Immers, het aantal kerkgangers loopt terug en parochies zijn bezig met het afstoten van kerkgebouwen. Eén plaatselijke parochie staat niet onwillend tegenover verkoop aan de TICV. Het bisdom van Den Bosch houdt het echter af, met een beroep op het beleid van Rome.

Bezwaren

In 1994 wijst de gemeente Tilburg een terrein aan de Wandelboslaan aan als mogelijke locatie voor de nieuwbouw van de Turkse moskee. De TICV wordt ervan op de hoogte gesteld dat het bestemmingsplan hiervoor aangepast zou moeten worden en dat de mogelijkheid bestaat dat er bezwaren komen. De omwonenden worden op de hoogte gesteld. Vanaf het moment dat de plannen bekend werden, namen buurtbewoners onder leiding van de vereniging Leefbaar Bokhamer initiatieven om de bouw van de moskee op deze plaats te voorkomen. Deze vereniging had zich al jarenlang sterk gemaakt voor het behoud van het kleinschalig en historisch karakter van het gebied. Men had in het verleden al geprotesteerd tegen bebouwing en met succes. Men uit zijn klachten, als de raadscommissie ruimtelijke ordening vergadert. Desalniettemin wordt in 1994 een nota goedgekeurd waarin de uitgangspunten voor de te bouwen moskee zijn geformuleerd. Met enige aanpassingen wordt deze nota van uitgangspunten door Burgemeester en Wethouders goedgekeurd.

Nog meer bezwaren

De Turkse gemeenschap spant zich in om met de bewoners van de Bokhamer in gesprek te gaan en nodigt hen uit voor een bezoek aan de bestaande moskeeruimte. Bestuursleden van de Vereniging Leefbaarheid Bokhamer gaan hierop in. Zij schrijven in het Brabants Dagblad dat zij inzien dat de huidige gebedsruimte niet voldoet. Men herhaalt dat men ook niet tegen de bouw van een moskee is, maar dat men zich verzet tegen de locatie van de moskee. In dit artikel in het Brabants Dagblad stellen voorzitter en secretaris van Leefbaarheid Bokhamer de vraag of de bouw van deze moskee, inclusief sociale functies, integratie in de hand werkt. Om in dezelfde alinea te stellen dat de Tilburgse politiek toch altijd kritisch staat tegenover activiteiten die het integratieproces niet bevorderen. Zij stellen dat de discussie vertroebeld wordt: omdat het over minderheden en de islam gaat, zal niemand het achterste van zijn tong zal laten zien.

Halverwege 1995 liggen de eerste schetsen van de moskee op tafel in een overleg tussen ambtenaren van de gemeente en de heer Yilmaz namens de TICV. De vorm maakt indruk, maar de oppervlakte is 50 % groter dan in de nota van uitgangspunten is opgenomen. Dit roept bezwaren op: de afstand van moskee tot de woningen wordt te klein, de winkelruimte is in verhouding te groot. Het gehele ontwerp roept associaties op met eerder een cultureel centrum dan een moskee. De gemeente wil nu ook inzicht krijgen in de financiering van dit grootschalig ontwerp

Inspiraakperikelen

In januari 1997 is het concept voorontwerp bestemmingsplan gereed. Op 13 maart wordt een bewonersavond belegd door de gemeente. Vooraf al meldt de vereniging Leefbaarheid Bokhamer dat zij bij verwerping van haar bezwaar tegen de bestemmingsplanwijziging de zaak aanhangig zal maken bij de Raad van State.

Honderddertig bewoners en belangstellenden kwamen op de bewonersavond af. De gemeente begint met een uitvoerige inleiding over de gevolgde procedure. Vervolgens geeft de heer Yilmaz van de moskeevereniging een toelichting op het ontwerp van de moskee. Dan is er gelegenheid voor vragen en bezwaren. Oude en nieuwe bezwaren komen op tafel: de verwachte parkeer- en geluidsoverlast, het verloren gaan van een natuur- en cultuurhistorisch waardevol stukje Tilburg; de vrees voor waardevermindering van de huizen in de Bokhamer; kritiek op het feit dat bewoners in het verleden geen schuur van 1.80 hoog mochten bouwen en dat de minaretten tot 38 meter de lucht in gaan.

De vereniging Leefbaarheid Bokhamer wijst op afspraken die de gemeente in het verleden heeft gemaakt over de bebouwing van het gebied. De ambtenaar van de gemeente stelt daartegenover dat het Bokhamergebied niet in aanmerking komt als rijksmonument. Bovendien ligt de locatie voor de moskee niet in het gebied dat om zijn cultuurhistorische waarde wordt gewaardeerd. Na deze inspraakavond wordt een klacht ingediend bij de klachtencommissie van de dienst Wijkzaken. Hierna krijgen omwonenden opnieuw de kans om hun standpunten duidelijk te maken. De argumenten worden nog eens herhaald. Opnieuw wordt gezegd dat

het niet om de aard van de bebouwing gaat, dat men tegen elke grootschalige bebouwing is. Opnieuw wordt de gemeente verweten dat men in een prestigieslag is terechtgekomen. Men geeft de gemeente in overweging om druk uit te oefenen op het bisdom om vrijstaande kerkgebouwen af te staan ten behoeve van de moslims.

Andere sprekers, die optreden namens een bewonerscommissie uit de buurt, zeggen het volgende: "maar nu zijn we bang. Bang voor alles wat een moskee zoal met zich mee kan brengen. Ik denk dat daar geen verdere uitleg bij nodig is, de kranten staan er regelmatig vol van". Een ander spreekt op persoonlijke titel en stelt: "Ik voel me mede door de manier van handelen van de commissie ROS door de gemeente aangezet om ongewild te gaan discrimineren, het is de gemeente Wijkzaken die middels een zo opgezette inspraakavond de hier omwonenden uitspeelt tegen de islamitische gemeenschap".

Tegenstand gaat door

De gemeente Tilburg gaat door op de ingeslagen weg. Ondanks de bezwaren wordt de procedure voor de wijziging van het bestemmingsplan voortgezet. De voorzitter van de gemeentelijke monumentencommissie acht het voorontwerp bestemmingsplan 'Moskee Wandelboslaan' acceptabel. Het gevecht over wel of geen moskee, verschuift in dit stadium naar een strijd over de aard en de omvang van de bouwplannen. De gemeente vraagt van de TICV een nadere omschrijving van de nevenfuncties in relatie tot de hoofdfunctie van de moskee. De TICV roept daarbij de hulp in van Herman Beck, die op dit verzoek ingaat. De vereniging Leefbaarheid Bokhamer wendt zich op

zijn beurt tot een deskundige, Prof. Van Koningsveld (hoogleraar Islamwetenschap in Leiden), maar vinden bij hem kennelijk niet echt veel steun.

Tot zover deze samenvatting van het artikel van Beck.

Het artikel van Herman Beck vervolgt met een gedetailleerd overzicht van de briefwisseling tussen de vereniging Leefbaarheid Bokhamer en Van Koningsveld. Hierin schuift de Bokhamer de zwarte piet richting katholieke kerk die weigert om kerkgebouwen te verkopen ten behoeve van islamitische gebedsruimten. Het overzicht van de problemen rond de bouw van de Tilburgse moskee eindigt, wanneer het besluit over de wijziging van het bestemmingsplan is uitgesteld. De reden is de discussie die in december 1998 in Tilburg ontstaat rondom een vertrouwelijke notitie van de gemeente Tilburg. Deze handelde over 'de politieke islam in Nederland en Tilburg. Herman Beck eindigt met een reeks vragen. Onder andere: zal de moskee er over vijf jaar staan? Zal de beeldvorming met betrekking tot de moskee en moslimse Turken veranderd zijn?

Drama

Nu anno 2001 staat er nog steeds geen moskee aan de Wandelboslaan in Tilburg. De droom van de Turkse gemeenschap blijft bestaan en men hoopt dat het niet al te lang meer zal duren. Die moskee is eigenlijk al een begrip in Tilburg, want de meeste mensen twijfelen er niet meer aan dat hij er komt. Echter, de weg is nog niet vrij. De vereniging Leefbaarheid Bokhamer heeft inmiddels bezwaar gemaakt bij de Raad van State en daar zal één dezer dagen een uitspraak over komen.

Ondergetekende heeft de hele gang van zaken niet stap voor stap gevolgd maar er wel op verschillende momenten mee te maken gekregen. Op de allereerste plaats is het een drama: een drama dat de Turkse gemeenschap van Tilburg door al deze verwickelingen nog steeds niet beschikt over een volwaardige gebedsruimte. Het is, ook voor de uitstraling in Tilburg, belangrijk dat de moskee er zo snel mogelijk komt.

Als je inzoomt op de gang van zaken, dan zie je dat het feitelijk de vereniging Leefbaarheid Bokhamer is die nu de bouw van de moskee aan de Wandelboslaan vertraagt en misschien zelfs tegenhoudt.

Aan het begin van deze discussie in 1994 twijfelde ik niet aan de integriteit van de vereniging Leefbaarheid Bokhamer. Zij hebben bij alle plannen rondom het Bokhamergebied gestreden voor behoud van het cultuurhistorisch karakter van dit gebied. Eind jaren tachtig moest er in Tilburg een kleinschalige locatie voor woonwagewoners komen in de wijk het Zand. Het was toen hun voorstel om een dergelijke locatie in het Bokhamergebied te plannen in plaats van de geplande nieuwbouw. In die tijd was het één van de zeldzame positieve geluiden bij de planning van woonwagelocaties. Hun argument was dat dat beter paste bij het cultuur-historisch karakter van het gebied. Het was dan ook geen verrassing dat zij protesteerden tegen de bouw van de moskee en dat zij hun verzet consequent vasthielden. Zij trekken daarbij alle middelen uit de kast die hen ter beschikking staan. Het siert hen echter niet dat zij in hun strijd de vraag opwerpen of een moskee de integratie van de Turkse moslims in de Nederlandse samenleving wel bevordert. Daarmee

begeven zij zich buiten hun eigen terrein. Evenzo met de discussie over de nevenfuncties van de moskee. En zo lijkt het of zij in de loop der jaren steeds verder doorschieten. Zij isoleren zich daarmee. Juist van mensen die zich sterk maken voor een stukje authentiek Tilburg, mag je meer visie verwachten over de inrichting van de stad. Je mag ook veronderstellen dat ze noodzakelijke afwegingen maken om aan de behoeften van diverse groeperingen in die stad te voldoen.

Overigens is het voor de lezer interessant om te weten dat de Bokhamer slechts vier straten omvat. De Bokhamer inclusief het terrein waarop de moskee is gepland, is omgeven door grote scholen en een drukke verkeersweg en het spoor. Dit gebied maakt deel uit van de wijk het Zand, waar ik werkzaam ben als pastoraal werker. In deze wijk leeft noch grootschalige weerstand, noch veel enthousiasme over de komst van deze moskee. Onlangs nog was de heer Yilmaz van de TICV te gast in de parochievergadering. Op de nabijgelegen school kwamen ouders, tijdens de kerstviering de betekenis van het vasten tijdens de Ramadan en het suikerfeest uitleggen. Want zoals zoveel andere wijken in Nederland is ook het Zand in de jaren negentig sterk van samenstelling veranderd. Dit gebeurde terwijl de problemen rond de moskee-bouw zich voortslepen. De consequenties daarvan in het dagelijks leven, positief of negatief, eisen alle aandacht op. En die moskee, die komt er toch, zo is het algemene gevoelen.

Vele spelers in het spel

Neem je wat meer afstand dan zie je dat elke speler in het spel zijn rol speelt. Wellicht

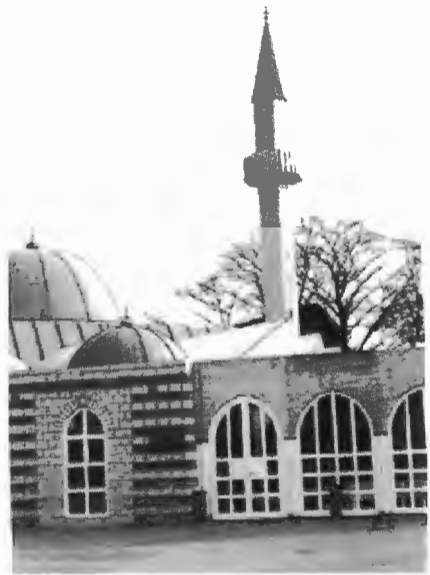
is de vertraging te wijten aan het samenspel van al deze spelers. De gemeente maakte een inventarisatie van bouwlocaties. Het terrein aan de Wandelboslaan, ligt aan de ringbaan, nabij het centrum en toch gemakkelijk bereikbaar. Dat heeft grote voordelen. Maar men wist dat rond het gebied van de Bokhamer verwachtingen leefden; en dat er een georganiseerde vereniging was die zich nadrukkelijk bemoeide met de inrichting van dit gebied. Had men de Turkse gemeenschap niet voor dit getouwtrek kunnen behoeden door hen een andere locatie aan te bieden?

En de TICV? Met een beperkt bestuurlijk kader moeten zij de moskeevereniging draaiend houden en deze hele affaire is een aanslag op hun bestuurlijke potentieel. Hun voorkeur ging uit naar nieuwbouw in plaats van bestaande bouw in gebruik nemen. De locatie aan de Wandelboslaan is voor hen gunstig. Konden zij vooraf een inschatting maken hoe lang deze zaak zou kunnen slepen? Hadden zij de zaak niet kunnen bespoedigen door met een meer bescheiden ontwerp van hun moskee te komen?

En de kerken? In 1993 leken de plaatselijke kerken bereid om vrijkomende kerkgebouwen te verkopen aan de Turkse Islamitische Culturele Vereniging. Het bisdom van Den Bosch geeft hier geen toestemming voor en verwijst daarbij naar Vaticaanse beleid. Het is te betreuren dat het bisdom zijn beleid niet meer afstemt op de eigen context in de hedendaagse tijd. Daarmee bleef de kans op een geschikte gebedsruimte op korte termijn liggen. Rond 1993 was er geregeld overleg tussen moskeeleiders en kerkleiders. Dat is verwaterd. De communicatie is niet zodanig

dat de kerkleiders de TICV ondersteunden in dit hele proces.

De tijd tikt door en de hoop op een mooie, ruime moskee blijft bestaan. Op een dag zal die droom werkelijkheid worden, daar twijfelt niemand aan. Of die moskee uiteindelijk aan de Wandelboslaan zal staan en hoe hij eruit zal zien, dat is nu nog niet te zeggen. Op dit moment is het de Raad van State die aan zet is in de moeilijk te ontwarren klunten van spelers in het spel.



Turkse Moskee te Eindhoven

Kerkgebouw als moskee?

Ton Meijers

Voor de katholieke kerk zijn kerkgebouwen sacrale ruimten. Kerkgebouwen worden door een liturgische viering aan God toegewijd. Naar katholieke maatstaf is een kerkgebouw een sacraal gebouw, waarin gelovigen openbaar de liturgie en met name de eucharistie vieren.

De deelname van gelovigen aan het liturgisch leven neemt af en daardoor lopen ook de inkomsten terug. Hierom is de katholieke kerk in Nederland momenteel gedwongen om kerkgebouwen af te stoten. Ze worden aan de eredienst onttrokken. Deze gebouwen hebben dan weliswaar geen liturgische functie meer, maar behouden als gebouw toch hun kerkelijk karakter. Daarom wordt in deze bijdrage 'een aan de katholieke eredienst onttrokken kerkgebouw' met 'kerkgebouw' weergegeven.

De aan de eredienst onttrokken kerkgebouwen kunnen worden afgebroken of een andere bestemming krijgen. Wat het laatste betreft, is het vanzelfsprekend, om een kerkgebouw een religieus-godsdiensstige functie te geven die dicht bij de oorspronkelijke sacrale bestemming ligt. Een kerkgebouw kan dan aan een andere geloofsgemeenschap worden toevertrouwd en weer voor eredienst worden gebruikt. Vanuit oogpunt van ruimtelijke ordening ligt dit ook voor de hand, omdat het kerkgebouw qua bouw en ligging aan alle civielrechtelijke voorschriften van een 'kerkgebouw' voldoet.

Nu de islam binnen de Nederlandse samenleving meer en meer incultureert, hebben moslimgemeenschappen ook behoefte aan

eigen geschikte gebedsruimtes. Een vraag is dan, of een kerkgebouw als moskee kan worden bestemd. Welnu, het is bekend, dat de katholieke kerk in deze de grootste terughoudendheid in acht neemt. De bisschoppen dragen geen kerkgebouwen aan moslimgemeenschappen over, om deze gebouwen als moskeeën in te richten en te gebruiken.

Dan dringt toch de vraag, waarom dit niet kan. Als moskee behoudt een kerkgebouw toch zijn bestemming als gebedsruimte? Deze vraag wordt hier vanuit het canoniek recht belicht.

Kerkgebouw voor islamitische gebedsdiensten?

Een eerste vraag is, of een kerkgebouw voor islamitische gebedsdiensten gebruikt kan worden. Het gaat dan om een kerkgebouw van een katholieke geloofsgemeenschap.

Het canoniek recht regelt, dat een kerkgebouw voor de katholieke eredienst en voor de katholieke godsdienst wordt gebruikt. De waardigheid van een kerkgebouw als huis van God dient te allen tijde door iedereen gerespecteerd te worden. Wat het gebruik ervan betreft, is in een kerkgebouw al datgene verboden, wat niet in met de heiligheid van het gebouw overeenstemt. De bisschop kan in afzonderlijke gevallen toestaan, dat een kerkgebouw voor andere doeleinden wordt gebruikt, die echter niet strijdig mogen zijn met de heiligheid van het gebouw (cc. 1205, 1210, 1214, 1220 CIC\1983).

Over het ter beschikking stellen van ruimten door de katholieke kerk ten behoeve van

andere godsdiensten verscheen in 1992 een nota van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze dialoog (Begrip 18(1992), 24). Volgens deze nota kunnen concrete omstandigheden het billijken, dat de katholieke kerk haar ruimten voor godsdienstige en andere culturele doeleinden tijdelijk aan andere godsdiensten ter beschikking stelt. Het is echter uitgesloten, dat hiervoor kerkgebouwen in aanmerking komen. Als reden wordt genoemd, dat in een kerkgebouw al datgene vermeden moet worden wat niet met de heiligheid van het gebouw overeenstemt, en dat het gebruik van een kerkgebouw door andere godsdiensten bij gelovigen aanstoot of ergernis zou kunnen geven. Daarmee wordt het kerkgebouw duidelijk als sacraal gebouw van en voor de katholieke geloofsgemeenschap getypeerd.

Kortom, het is het niet toegestaan om kerkgebouwen voor islamitische gebedsdiensten aan moslimgemeenschappen ter beschikking te stellen. Met name de waardigheid van het kerkgebouw als sacrale ruimte voor de katholieke eredienst verzet zich hiertegen, en het toestaan van islamitische gebedsdiensten in kerkgebouwen kan tot ergernis bij de gelovigen leiden.

Kerkgebouw als moskee?

Als beginsel geldt, dat een kerkgebouw zijn sacrale bestemming behoudt. Wat immers aan God is toegewijd, blijft aan God toegewijd. Maar door verwoesting of verval kan een kerkgebouw zijn sacrale bestemming verliezen. Van oudsher richt de inzet van de katholieke kerk zich dan op de restauratie van het kerkgebouw. Het canoniek recht kent in deze een zorgplicht tot herstel van kerkgebouwen. Maar wanneer herstel onmogelijk is, dan wordt het gebouw door een

bisschoppelijk besluit tot een niet onwaardig profaan gebruik teruggebracht (*in profanos usus non sordidos*). In principe wordt het gebouw dan afgebroken. Het puin kan dan voor profane niet onwaardige doeleinden worden gebruikt. Op de plek waar het kerkgebouw stond, dient een kruis te worden opgericht (Concilie van Trente, Sessie 21 (1562), de ref., c. 7; cc. 1186, 1187 CIC\1917; c. 1222 § 1 CIC\1983).

Maar het kan ook gebeuren, dat kerkgebouwen feitelijk niet meer voor de eredienst gebruikt kunnen worden, omdat er geen of te weinig gelovigen zijn. Dit is de situatie waarin de katholieke kerk in Nederland zich momenteel bevindt. In dat geval kan een kerkgebouw (met de inachtneming van enkele voorwaarden) door een besluit van de bisschop aan de eredienst worden onttrokken en worden teruggebracht tot een profaan niet onwaardig gebruik (*in usum profanum non sordidum*, c. 1222 § 2 CIC\1983).

Het is opmerkelijk, dat het canoniek recht dezelfde clausule gebruikt voor de bestemming van het puin van een afgebroken kerkgebouw en voor de herbesteding van een voormalig kerkgebouw, en dat de clausule qua bestemming opteert voor een profaan (niet onwaardig) gebruik.

De vraag is dan, of een kerkgebouw dat aan de katholieke eredienst is onttrokken, aan een moslimgemeenschap kan worden toevertrouwd om als moskee te fungeren. Welnu, duidelijk moge zijn, dat het canoniek recht niet verbiedt om een voormalig kerkgebouw als moskee te bestemmen. Het al of niet besluiten daartoe is een kwestie van rechtsinterpretatie en van rechtstoepassing. Bepalend is dan, hoe de clausule 'een pro-

faan niet onwaardig gebruik' wordt geïnterpreteerd en toegepast.

In principe bestaan er twee mogelijkheden. Het kerkgebouw kan eigendom blijven van de katholieke kerk. In dat geval zou het kerkgebouw alleen voor gebruik als moskee ter beschikking worden gesteld. Het kerkgebouw zou ook aan een moslimgemeenschap kunnen worden verkocht. In dat geval wordt de eigendom overgedragen en is het verlot daartoe van het kerkelijk gezag vereist (cc. 1291-1292 CIC\1983).

Bij de herbestemming van een kerkgebouw wordt getracht het gebouw een functie te geven, die bij voorkeur zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijk sacrale bestemming ervan ligt. Dit betekent, dat een kerkgebouw waar mogelijk aan een ander christelijk kerkgenootschap wordt overgedragen. Deze gang van zaken kan zonder meer als vrucht van de oecumenische dialoog worden beschouwd. Het kerkgebouw kan ook een andere openbare bestemming krijgen (zoals bijvoorbeeld als museum). Het komt ook voor, dat kerkgebouwen tot appartementen worden omgebouwd of voor commerciële doeleinden worden gebruikt. Maar kerkgebouwen worden niet aan moslimgemeenschappen overgedragen om als moskee te kunnen fungeren. Een herbestemming als moskee lijkt derhalve niet aan 'een niet onwaardige profaan gebruik' van een voormalig kerkgebouw te beantwoorden.

De precieze reden hiervan is moeilijk te achterhalen.

Wanneer een kerkgebouw niet aan een christelijke gezindte kan worden overgedragen, dan ligt het toch voor de hand, om te zoeken naar een andere religieuze-godsdienstige bestemming van het gebouw.

Op die wijze behoudt het gebouw zijn oorspronkelijk religieus-godsdienstig karakter. In die zin zou het toch in de lijn liggen, dat een voormalig kerkgebouw aan een moslimgemeenschap wordt toevertrouwd om als moskee te fungeren?

Als pastorale reden kan echter worden aangevoerd, dat het bestemmen van een kerkgebouw als moskee aanstoot kan geven en ergernis kan verwekken bij de gelovigen. Katholieken hebben met hun kerkgebouw een gelovige band. In het kerkgebouw hebben zij hun geloof gevierd en gevoed, en hun lief en leed met andere gelovigen in geloof gedeeld. Deze godsdienstige gevoeligheid is begrijpelijk en moet serieus genomen worden. Maar dit is niet een eigenlijke reden, om een kerkgebouw niet als moskee te bestemmen. Ook het overdragen van een kerkgebouw aan een andere christelijke gezindte of het geven van een louter profane bestemming aan een kerkgebouw of het afbreken van een kerkgebouw, leidt tot veel emotie en tot ergernis bij gelovigen. Meer bepalend lijken de onbekendheid met en (daarmee samenhangend) de misverstanden over de islam en over moslimgemeenschappen te zijn, die bij christenen tot een gereserveerde houding jegens de islam leiden. In 1983 oordeelde de stuurgroep Relatie-opbouw Moslims-Christenen vanuit de RK Cura Migratorum reeds, dat er geen principiële bezwaren aan te voeren zijn tegen het beschikbaar stellen van kerkgebouwen aan moslims. Maar gezien de misverstanden en de vooroordelen zowel bij moslims als bij christenen, dient wat het beschikbaar stellen van kerkgebouwen betreft de uiterste terughoudendheid in acht genomen te worden (Informatiebulletin 121 11(1983), 45).

Welnu, deze overweging van de stuurgroep beklemtont voor deze aangelegenheid het belang van de interreligieuze dialoog. De dialoog tussen christenen en moslims kan leiden tot wederzijds begrip en tot het ontdekken van godsdienstige interesses waardoor men zich met elkaar verbonden voelt. Zoals de oecumenische dialoog zo dient ook de interreligieuze dialoog vooroordelen en blokkades over en weer weg te nemen, zodat toenadering en samenwerking kan worden gezocht. Het Tweede Vaticaans Concilie wees al op de bijzondere verbondenheid van jodendom, christendom en islam en moedigt de interreligieuze dialoog aan (LG n. 16, NA nn. 3,4). In 1996 overwoog de Internationale Theologische Commissie van de katholieke kerk in haar rapport 'Het christendom en de godsdiensten' over de verhouding christendom en islam: "Bepaalde elementen van de bijbelse openbaring zijn door de islam opgenomen, die ze in een andere context geïnterpreteerd heeft." (n. 89, Kerkelijke Documentatie 121 25(1997), 23). Deze positieve waardering van de islam vanuit het katholicisme kan alleen maar als teken van en uitnodiging tot toenadering van katholieken en moslims worden verstaan. Daarom zou ook voor de bestemming van kerkgebouwen als moskeeën de interreligieuze dialoog een positieve doorbraak kunnen betekenen. Maar de voorwaarde blijft natuurlijk dat deze dialoog op alle kerkelijke niveaus gevoerd wordt.

Samenvattend kunnen we daarom concluderen, dat het ter beschikking stellen van kerkgebouwen aan moslimgemeenschappen om als moskee te fungeren een kwestie van rechtsinterpretatie en van rechtstoepassing is. Het canoniek recht formuleert geen prin-

cipieel verbod. Dat momenteel door de katholieke kerk in Nederland geen kerkgebouwen aan de moslimgemeenschappen ter beschikking worden gesteld, lijkt vooral te maken te hebben met de gereserveerde houding van katholieken jegens de islam. De interreligieuze dialoog, die vanuit de katholieke kerk zonder meer wordt aangemoedigd, zou hier een doorbraak kunnen betekenen, die tot wederzijds begrip en tot wederzijdse toenadering en samenwerking kan leiden. Wat het overdragen van kerkgebouwen betreft, wordt dan van katholieke zijde de vraag urgent, hoe de moskee als huis van God wordt gewaardeerd.

MOSLIMS in EUROPA

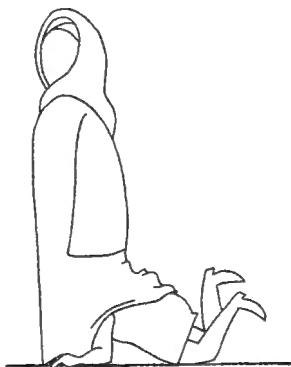
Boodschap Pauselijke Raad

Kardinaal Francis Arinze is voorzitter van de 'pauselijke raad voor de dialoog tussen de godsdiensten'. In zijn boodschap aan de moslims ter gelegenheid van het *'id al fitr* heeft hij de noodzaak onderstreept van opvoeding tot dialoog. "Vasten is een vorm van opvoeding. Het legt immers onze zwakheid bloot en stelt ons open voor God zodat we ons ook voor anderen kunnen openstellen". De Verenigde Naties heeft het jaar 2001 uigeroepen als het jaar van de dialoog tussen de beschavingen. Deze dialoog evenals die van de culturen en de godsdiensten "bestaat uit niets minder dan menselijke ontmoetingen. Het doel hiervan is een beschaving van liefde en vrede op te bouwen. We worden allen opgeroepen zo'n dialoog in zijn verschillende vormen te bevorderen. Zo leren we de waarden van andere culturen en godsdiensten waarderen. Alleen die met de opvoeding van de jeugd te maken hebben, moeten zich bewust zijn van de noodzaak om tot dialoog op te voeden"... "Zo'n opvoeding houdt in dat we onze geestelijke horizon steeds verder verruimen. We moeten over onze eigen culturele traditie heen kunnen kijken...". Opvoeden tot dialoog betekent de hoop voeden dat conflictsituaties door persoonlijk en gezamenlijk engagement opgelost kunnen worden".

kledingvoorschriften

Hommeles op islamitische scholen

De eerste islamitische middelbare school, Ibn Ghaldoen in Rotterdam, heeft in drie maanden tijd zijn eerste rector Ton van Erven versleten. Het onderwijskundig concept moest wijken voor de beslissingen van het bestuur in de persoon van Belkacem Naas. Deze wil vooral de jeugd van de straat houden en opteerde zowel voor variëteit in schoolsoorten als voor een zo groot mogelijk aantal leerlingen: alle klassen moesten tegelijk beginnen. Ook de duur van de lessen was niet haalbaar vanwege een tekort aan voldoende zware leraren. De botsingen zijn terug te brengen op verschillende opvattingen over schoolregels, de aanpak van het onderwijs, de mate van bemoeienis van het bestuur met de inhoudelijke kant van het onderwijs en de dagelijkse gang van zaken. Ook op veel van de ongeveer dertig islamitische basisscholen botert het niet tussen het autochtoon personeel en de islamitische bestuursleden. De autochtone leerkrachten hebben moeite met bijvoorbeeld kledingvoorschriften voor henzelf en de leerlingen.



In Ede heeft de El Inkade school in anderhalf jaar 23 leraren zien komen en gaan. In Almere was er een rel tussen een vrouwelijke wethouder en het bestuur van de El Imaan school over de weigering van een handdruk. Maar ook sji'itische moslims voelden er zich gediscrimineerd.

Op de Amsterdamse As Siddieq school waren uitlatingen van de bestuursvoorzitter reden tot Kamervragen. De bestuurders zijn volgens de inspectie onbekend met de Nederlandsregelgeving. Misschien kan de ISBO zorgen voor scholing. Bron: *Trouw*, 6 en 7 dec.

Hommeles op katholieke school

Asim Alici is afgestudeerd als godsdienstleeraar aan de Educatieve Faculteit Amsterdam (EFA). Tot tevredenheid van school en leerlingen heeft hij stage gelopen op het Mill-Hill college in Tilburg. Deze katholieke middelbare school is aangesloten bij 'Ons Middelbaar Onderwijs'(OMO), een koepel van katholieke scholen in Noord-Brabant. De school wilde hem een vaste aanstelling bieden. Daarvoor is de toestemming nodig van de bisschop want godsdienst is een 'gevoelig' vak. De toestemming is niet gegeven, omdat 'het' katholieke onderwijs de EFA niet erkent als opleiding voor katholieke onderwijsinstellingen. Er bestaat in het bisdom Den Bosch een 'Akkoordverklaring voor leraren godsdienstonderwijs levensbeschouwing', opgemaakt door de bisschoppelijk gedelegeerden. Hierin staat als eis dat de sollicitant zijn vak uitoefent 'in loyale verbondenheid met de katholieke kerkgemeenschap en met de bisschop van het betreffende bisdom'. Asim wordt afgewezen als 'niet aanvaardbaar', 'aangezien hij op geen enkele manier

verbonden is met de leer en het leven van de Kerk'. Asim, die moslim is, is bereid een loyaliteitsverklaring af te leggen volgens de Akkoordverklaring. Zo'n verklaring wordt bijvoorbeeld ook gevraagd aan moslim politici van het CDA. En islamitische scholen vragen een dergelijke verklaring ten opzichte van de islam aan niet-moslim leraren. Het vak 'godsdienst' op katholieke scholen verandert van naam en inhoud, met meer aandacht voor intercultureel, interreligieus onderwijs. De leerlingenpopulatie verkleurt evenals de godsdienstige identiteit van de leraren. Een gelovige moslimleraar lijkt sneller gewoerd te worden dan een minder gelovige katholieke leraar. Een gemiste kans voor het OMO en het bisdom om de dialoog aan te gaan. - P. Reesink

Islamonderwijs in Vlaanderen

Op 1 september 2000 begon het nieuwe schooljaar voor moslimkinderen en hun ouders in drie scholen in het Belgisch-Limburgse Heusden-Zolder met protest. Enkele dagen voordien had de leerkracht Islam van de katholieke schooldirecties het bericht gekregen dat de scholen voortaan geen uren voor het islamonderwijs meer zouden krijgen. De ouders en leerlingen, die tot 10 km verder voor een andere school moesten gaan, protesteerden voor de schoolpoorten en vroegen om de herinvoering van het islamonderwijs.

Wat was er precies gebeurd? Welke plaats heeft het islamonderwijs op de Vlaamse katholieke scholen? Welke oplossing werd er voor het conflict gevonden? In België zijn de twee cultuurgemeenschappen, de Vlaamse en de Franstalige, verantwoordelijk voor het onderwijs. In het onderwijsproject van beide gemeenschappen wordt

het godsdienstonderwijs geïntegreerd in het kader van de schoollessuren. In het zogenaamde Gemeenschapsonderwijs, bestuurd door een Raad voor het Gemeenschapsonderwijs in Vlaanderen, is voorzien dat wanneer ouders christelijk, joods of islamitisch godsdienstonderwijs wensen, de plaatselijke schooldirectie dit ook met een gelijk aantal uren voor elk moet honoreren. Ook een keuze voor Zedenleer, ingericht door de Vrijzinnige Raad voor Lekenmoraal, behoort hierbij tot de mogelijkheden. In het katholiek onderwijs is deze keuze niet voorzien en is de plaatselijke directie en inrichtende macht niet verplicht om buiten het katholiek godsdienstonderwijs ook ander godsdienstonderwijs mogelijk te maken.

Toch hebben een twintigtal katholieke lagere scholen in Vlaanderen, en vooral in de streken en gemeenten met een groot aantal moslims zoals in de Midden-Limburgse vroegere mijnstreek, ook reeds vele jaren islamonderricht mogelijk gemaakt voor de talrijke moslimkinderen die de parochiale scholen in de mijn-cités (zoals men ze noemt) bezoeken.

Voor het gemeenschapsonderwijs bestaat de regel dat men voor elke godsdienst het aantal uren dat men ter beschikking stelt voor de ene godsdienst ook aan de andere dient te geven. Deze regel geldt echter niet voor het katholiek onderwijs dat in Vlaanderen 70% van de schoolgaande lagere schooljeugd telt. Een schooldirectie, inrichtende macht en oudervereniging kunnen samen autonoom ter plaatse beslissen hoe zij hun lessenpakket voor het geheel van de leervakken indelen. Nu gebeurde het dat de voornoemde scholen bij het nieuwe schooljaar een nieuwe indeling moesten maken om zo de kwaliteit van het onderwijs te verbeter-

ren. Hierdoor vervielen de lessen islamonderwijs. De scholen beriepen zich daarbij op het in 1996 uitgewerkte 'leerplan katholieke godsdienst' dat voorziet 'dat er niet alleen plaats is voor verdieping en beleving van de eigen katholieke godsdienst maar ook voor de ontmoeting en dialoog met andere levensbeschouwingen' binnen de katholieke godsdienstlessen. En dus nodigden deze schooldirecties de moslimouders uit hun kinderen deel te laten nemen aan het katholiek godsdienstonderwijs.

De islamitische ouders en islamleerkrachten werden voor een voldongen feit geplaatst. Zij wensten het voorrecht van islamonderwijs te behouden en beriepen zich op 'het recht van islamonderwijs'. Dat recht bestaat echter niet en heeft nooit bestaan in het katholiek onderwijs. 'De gelijkheidsregel kan in het katholiek onderwijs niet opgelegd worden', bevestigde de Vlaamse minister voor onderwijs Vanderpoorten. Maar de dichtstbijzijnde school van het Gemeenschapsonderwijs is ver van de woonwijken waar het katholiek onderwijs aanwezig is. Hoe dan 'gelijke kansen voor godsdienstonderwijs' geven? Professor Raf Versteegen van de katholieke universiteit Leuven heeft op het Provinciaal Integratie Centrum van de Provincie Limburg bemiddeld en stelde 'dat de islamlessen uitdoven in het katholiek onderwijs'. De kinderen die reeds in deze scholen islamonderricht volgen, kunnen deze voortzetten en de scholen dienen hierin te voorzien. Maar nieuwe kinderen in de scholen, te beginnen vanaf het eerste leerjaar, zullen dit voorrecht niet meer krijgen. Zij worden uitgenodigd om deel te nemen aan de katholieke godsdienstlessen die voor dialoog openstaan. Hoe dat praktisch moet gebeuren is niet duidelijk: hoe moet een

katholieke godsdienstleerkracht bijvoorbeeld samen met een islamleerkracht ontmoetings-godsdienstonderwijs geven? Of zal de katholieke godsdienstleerkracht over beide godsdiensten spreken? Het is zelfs niet duidelijk wie de 'uitdovende' islamlessen moet geven: de betrokken islamleerkrachten zijn inmiddels in andere scholen aan de slag gegaan. Het nieuwe leerplan voor de katholieke godsdienst heeft in 1996 de identiteit van de katholieke scholen willen versterken, de uniciteit van Christus nog centraler gesteld, en wenst dit te onderlijnen via de godsdienstlessen. Het stelde ook dat derhalve islamonderricht, dat in meerdere scholen aanwezig was, zou 'uitdoven'. Maar er bestaat tot nu toe geen schriftelijk document over dit 'uitdoofbeleid' van het katholiek onderwijs. Men vreest duidelijk om aan islamieten die rechten te geven, die men ook aan andere levensbeschouwelijke overtuigingen zou moeten geven. Omwille van zogenaamd kwaliteitsonderwijs, waardoor uren van godsdienst voor islamkinderen wegvallen, zal een aantal kinderen van kansarmere moslimgezinnen volgens hun ouders gedwongen worden om elders een school te zoeken. Over 'het uitdoven van het islamonderwijs in katholieke scholen' en toch 'ijveren voor dialoog met de islam in het katholiek onderwijs' heeft men de moslimouders zelf niet zelf geraadpleegd. Er is nog werk aan de winkel wat de godsdienstige dialoog betreft in het katholiek onderwijs. - S. Lambregs

Moslimleerkrachten welkom in het katholiek onderwijs in Vlaanderen.

Raar maar waar. Juist in dezelfde periode van september 2000 heeft Vicaris Jaak Jansen, verantwoordelijk voor het katholiek

onderwijs in het bisdom Hasselt in de provincie Limburg gesteld 'dat moslims welkom zijn als leerkracht in het katholiek onderwijs van het bisdom Hasselt'. Bisschop Schreurs stuurde namelijk een aanbevelingsbrief om moslim kleuterleidsters aan te bevelen aan de schooldirecties. Deze leidsters kunnen namelijk niet aan de slag in een katholieke kleuterschool omdat zij in daar ook over de katholieke godsdienst dienen te spreken,. Moslimleerkrachten zijn geen bedreiging voor de katholieke identiteit van een katholieke school, zegt hij. Wij zijn als katholieke scholen pluralistisch op onze eigen manier: vanuit een eigen duidelijk geloofsproject hebben wij respect voor anderen en willen met hen in gesprek gaan. Bovendien moet men zich als katholieke scholen ook niets voorliegen: er zijn heel wat leerkrachten werkzaam die het katholiek zijn niet meer beleven of er voorbehoud tegenover maken. Zou men dan moslimleerkrachten, die geloven in de Ene en Delfde God, en wier hoofdopdracht er op de eerste plaats is les te geven, dan minder kansen moeten gunnen?

De aanbeveling van de bisschop van Hasselt aan de schoolbesturen van de Limburgse katholieke scholen is bij de moslimouders van Heusden-Zolder met gemengde gevoelens ontvangen. Moslimleerkrachten in katholieke scholen en intercultureel en interreligieus onderwijs kan alleen maar ten goede komen aan wijken met veel moslimkinderen. - Simon Lambregs.

In memoriam

Wim de Bruijn, geboren op 5 april 1945, kwam in het Westland in de zestiger jaren als tuinder op eigen erf in aanraking met gastarbeiders. Daarmee ontstond de vraag

naar gerechtigheid in de samenleving in zijn leven. En die vraag heeft hem tot zijn dood op 15.11.2000 bezig gehouden. In de in 1973 gestarte Commissie Buitenlandse Werknemers Westland heeft de Bruijn zich ontplooid en met anderen gezocht naar een invulling van het gebod van de naastenliefde.

Meestal wordt er gepubliceerd over de ontmoeting moslims christenen vanuit congressen en conferenties. Wim de Bruijn is een voorbeeld van iemand die aan de basis werkzaam was en met zijn commissie wegen zocht in het dagelijkse leven. Als zodanig is hij een pionier te noemen.

Zo moesten er wegen gevonden worden in het Westland om het Nederlands te leren aan buitenlanders. Er moest voorlichting gegeven worden; overleg was nodig met lokale overheden en de kerken moesten geïnfomeerd worden. Men had behoefte aan een centrum voor ontmoetingen en aan een gebedsruimte waar kinderen koranlessen konden krijgen. Verdieping voor de ontmoeting werd gezocht in een gespreksgroep. Hierin kunnen mensen van verschillende godsdiensten met elkaar praten en ook vrouwen en meisjes hun aandeel leveren.

Wim de Bruijn was een stimulerende figuur, die er al zijn vrije tijd aan heeft gegeven. Tot zijn dood toe. Hij kon het volhouden vanuit zijn geloof, dat niet alleen gericht was op de naaste, maar tevens op het eschaton. Hij was drager van het licht van het rijk van gerechtigheid en vrede. - Naaldwijk, Drs. Th. Ten Napel

Kanselruil in Rotterdam

Een imam onder hervormden, een predikant in een hindoetempel, een rabbijn en een bisschop in een moskee. Zulke onalledaagse

taferelen zijn vanaf 21 januari tot eind 2001 in Rotterdam te zien. Het project 'Preken voor andermans parochie', dat voorgangers koppelt aan een andere religie dan de eigen, heeft in de diverse geloofsgemeenschappen tot discussie geleid. Het uitgangspunt is dat een geloofsgemeenschap bezoek krijgt van een gastspreker van een andere religieuze traditie. Dit was voor sommige deelnemers een brug te ver, zei mede-organisator ds. T. Noorman dinsdag. Het project maakt deel uit van Rotterdam 2001 Culturele Hoofdstad van Europa. Bij sommige geloofsgemeenschappen mag de gastvoorganger zijn of haar preek niet tijdens de dienst afsteken. De liberale rabbijn M. ten Brink komt op 25 februari in de Birlik Moskee pas na het middaggebed aan het woord. Imam I. Chishti mag op dezelfde dag pas na de kerkdienst de gereformeerden van Rotterdam-Kralingen toespreken.

Imam M. Karamat bijt op 21 januari de spits af in een dienst van de vrijzinnige hervormde gemeente Maaskant/Open Grenzen. Zijn gang naar de Laurenskerk heeft sommige moslims de wenkbrauwen doen fronsen, weet Noorman. "Het is duidelijk dat het project discussie heeft opgeroepen. Daarom zijn er voor deelnemers ook verschillende mogelijkheden. Het is geen kwestie van alles of niets." Zelf gaat Noorman op 11 februari op bezoek bij een hindoetempel. Hij zal daar net als alle andere deelnemende voorgangers op basis van de eigen religieuze teksten preken over de relatie met de ander. Bij alle bijeenkomsten is er na afloop gelegenheid voor een gesprek met de gastspreker. Begin februari verschijnt een boekje waarin auteurs van verschillende godsdiensten schrijven over de plaats van de

vreemdeling in hun religieuze traditie. (Bron: ANP) Mediahuis, 2000.

Derde lustrum van IUR, Islamitische Universiteit Rotterdam, 18–11-2000

“Een kind van drie is geen baby meer: het kan al lopen, kan al praten en heeft al tandjes. Maar het is ook nog lang niet volwassen!” Zo (ongeveer) typeerde de voorzitter van het college van bestuur, de heer S.T.K. Damra, het ontwikkelingsstadium waarin de IUR zich momenteel bevindt. Het driejarig bestaan was dan ook, net als voor opgroeiende kinderen, een feestelijk moment: een moment om stil te staan bij wat er al bereikt is, maar ook om vooruit te kijken naar de toekomst. Helaas was het moment niet ideaal. De ongelukkige affaire rond rector A. Akgündüz (over de vraag of mannen hun vrouw mogen slaan) was net achter de rug. Dat was in het programma ook wel te merken. Voor de nieuwsgierige student was er genoeg aanleiding om niet alleen vooruit, maar ook goed om zich heen te kijken. De setting van deze feestelijke gebeurtenis was de bibliotheek van de IUR, een wit en ietwat sfeerloos zaaltje twee hoog aan de Rotterdamse Aelbrechtsskade. Achterin enkele boekenkasten met overwegend Arabische en Turkse titels, een aantal tijdschriften en de nodige foldertjes over studiefinanciering en dergelijke. Voorin een paar grote plastic vellen met naam en logo van de universiteit, een kathedier met geluidsinstallatie (die enorm stoorde) en lange rijen stoelen. Opvallend was dat er heel weinig mensen uit het universitaire wereldje waren. Wel waren er, naast vele tientallen studenten en vertegenwoordigers van de islamitische gemeenschappen, enkele ambassadeurs en een Tweede-Kamerlid. Een dame die de Assyri-

sche moslimgemeenschap vertegenwoordigde, had nog een bloemetje meegenomen. Ja, waarom ook niet eigenlijk?

De dag begon met koranrecitatie en een welkom aan alle aanwezigen, in het Arabisch, dat daarna in het Turks en het Nederlands werd herhaald. Het programma dat op de uitnodiging stond (over de Palestijnse kwestie) bleek te zijn uitgesteld tot later datum. Vervolgens was er een toespraak van de collegevoorzitter. Hij vroeg met nadruk om erkenning van de universiteit door de Nederlandse overheid en alvast een overbruggingskrediet voor de komend tijd. Daarop reageerde, zij het indirect, PvdA-kamerlid Judith Belinfante met een verhaal over de irrationaliteit van de godsdienst (?) en de noodzaak tot een vergelijk te komen met de “rationele” gesecculariseerde samenleving. Ten slotte kwam de imam van de Rotterdamse Nasr-moskee met een Arabisch praatje over de vraag of vrouwen hun man mogen slaan. Dat was blijkbaar komisch bedoeld, in elk geval de aanwezige Arabieren vonden het erg leuk. En toen was er thee!

Ja, wat moet je als nieuwsgierige theoloog nu met zo'n dies? Het zou niet al te moeilijk zijn om de dag te schetsen als een “comedy of errors”. Maar dat zou toch unfair zijn tegenover al het werk dat verzet is. Bovendien ben ik zelf student aan een zogenaamde aangewezen instelling, de KTU te Utrecht, waar op staatskosten katholieke theologie kan worden gestudeerd en beoefend. Die erkenning heeft ook lang geduurd, maar is er wel gekomen en staat nu nauwelijks ter discussie. Waarom de moslims dan geen kans gegeven?

Mijn indruk was dat er meer achter de IUR zit dan uit de affaire rond het al dan niet

slaan van vrouwen kan worden opgemaakt. Zoals de studenten ook zeiden, die rector komt net uit Turkije en weet nog niet wat hij hier wel en niet kan zeggen. En wie zijn het die de nieuwe Nederlandse islam moeten ontwikkelen? Niet de docenten, maar de jongeren zelf. Ik denk dat de IUR nog veel moet leren, in ieder geval wat organisatie en presentatie betreft, maar dat ze tenminste het voordeel van de twijfel verdient. Nog vele jaren! - Matthijs Kronemeijer, student theologie en Arabische taal en cultuur te Utrecht.

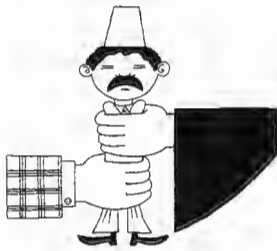
Moslims en christenen over 'vreugde en verheerlijking'

Bij het middaggebed in de kleine moskee klonken zowel het *Allâhu akbar* (God is groot) en het *Allahumma salli 'alâ Muham-madin* (God, zegen Mohammed) als het christelijke *sanctus, sanctus, sanctus* (heilig, heilig, heilig). Samen verheerlijkten wij God. Moslims en christenen zijn wij van uiteenlopende herkomst en richting. Onder ons zijn paters, imams, predikanten en mensen met wereldse beroepen. Onze levensverhalen variëren sterk, maar allen zijn wij op zoek naar de Bron. Onze onderlinge verschillen erkennen wij, maar door gezamenlijke verdieping ervaren wij wat ons bindt. Al enkele jaren komen wij met enige regelmaat bijeen. De laatste tijd genieten wij daartoe onderdak bij het psycho-medisch centrum Parnassia in Den Haag, waar de geestelijke verzorging beschikt over een paviljoentje met kapel, moskee, mandir en vergaderzaal. Onze ontmoetingen zijn intussen van karakter veranderd. Inleidingen gevolgd door een algemeen gesprek, was onze eerste aanpak. Geleidelijk zijn wij naar elkaar toe gegroeid. De opzet is verschoven

naar gezamenlijk gebed, meditatie over teksten uit onze Schriften en het met elkaar delen van wat die teksten bij ons persoonlijk hebben losgemaakt.

Vreugde en verheerlijking was deze keer ons thema. Bij de opening in de kapel reciteerde een imam uit soera 2: "Onze Heer, doe ons niet dragen waartoe wij geen kracht hebben en scheld ons kwijt en vergeef ons en heb erbarmen met ons. Gij zijt onze verbondsheer". Een kloosterbroeder leidde onze gezamenlijke voordracht van een gedeelte uit psalm 104: "Ongeteld zijn uw werken, o Heer, Gij schiep ze alle met wijsheid... het gelaat van de aarde vernieuwt Gij... heel mijn vreugde vind ik in de Heer..." Daarna begaven we ons naar de moskee voor een meditatie. Wij begonnen met schouder aan schouder te staan in een kring 'elkander steunend'. "Engelen omcirkelen ons en richten ons omhoog". Vervolgens gingen wij zitten, iets van elkaar, want "onze relatie met God is één op één". Wij namen afstand van onze gedachten en van de geluiden van buiten, hoorden naar de innerlijke stem. Na enige tijd werd de stilte doorbroken, konden wij luisteren naar de voorlezing van teksten uit Bijbel en Koran. "Rechtvaardig zijt Gij, o Heer; volstrekt is uw orde des rechts. Uw uitspraken gelden; men mag zich er vast op verlaten. Mijn ijveren voor u brandt mij op... uw geboden zijn mijn hoogste vreugde" (psalm 119: 137-144). "... en lofprijs... voor het rijzen der zon en voor haar ondergaan ...opdat gij behagen zult vinden. En laat niet uw ogen gaan over de genietingen... (waarmee Wij sommigen) in verzoeking zouden brengen. Maar het levensonderhoud van uw Heer is beter en blijvender. En spoor de uwen aan tot het gebed "(soera 20:130-132). Weer

zaten wij een poosje in stilte. Tot slot hebben wij in de vergaderzaal in tekeningen uitgedrukt wat de meditatie bij ons had opgeroepen. 's Middags hebben wij met elkaar gesproken. God blijkt aanwezig in al onze tekeningen, éénmaal met Zijn naam in Arabische letters: Allâh, 'de' God, maar meestal gesymboliseerd door een boog of een cirkel in heldere kleuren, zoals de regenboog, die zich beschermend over ons welft. Gods schepping is een ruimte vol licht, vrede, schoonheid en vreugde. Gerechtigheid, barmhartigheid, tederheid en zorg gaan van Hem uit. Tegenover Zijn heerlijkheid en grootheid mogen wij beseffen wie wij zelf zijn, nietig, maar ook dankbaar, "brandend van ijver" om Zijn geboden te vervullen. De geschetste cirkels symboliseren mede de verbondenheid, de solidariteit met onze medemensen. Gods Woord aanvaarden betekent strijden voor gerechtigheid en barmhartigheid tussen ons allen. Toch komen in veel tekeningen donkere kringen en vlekken voor; zij drukken de ellende, de strijd, de oorlog uit die onze wereld teisteren. Hoe valt dit te rijmen met Gods heerlijkheid? Ons geloof wordt op de proef gesteld. Bidden wij daarom regelm-



Moslims in de tang

tig tot God, keren wij in tot de Geest in ons innerlijk, volharden wij in het gaan op de moeilijke weg ('de ladder') naar God, concentreren wij ons op wat mooi en goed is, behouden wij onze hoop op een betere toekomst. Een levend geloof, dat schoonheid en vreugde uitstraalt, kan zeker bijdragen tot een nieuwe spiritualiteit in deze wereld. Het bootje van de oecumene vaart, op een tekening, over de grote zee. Er zijn ook joden en moslims aan boord en het licht van zon, maan en sterren, het licht van God, overstraalt de reizigers. Schitterend. Het gevaar dreigt echter dat de reis op zich tot doel wordt, dat wij vergeten dat zelfs dit vaartuig, de religie, niet meer dan een middel is. Eigenlijk zijn wij pas los-van-ons-vaartuig werkelijk vrij, vrij als een vis in het water, vrij in een leven voor God. Altijd zal God ons zien. Hij zal naar ons omzien, als een liefdevolle ouder. - Jan Landheer

Belangstellenden kunnen zich voor nadere informatie over onze groep wenden tot een van de leden van het organisatiecomité: Hermie Hummel (tel. 010-4835632), Abdullah Haselhof (tel. 0113-506089) of Jan Landheer (tel. 070-3254658).

Moslims in de tang

Zoals bekend is Tariq Ramadan een voorstander van een Europese islam die ideologisch, politiek en financieel onafhankelijk wil zijn. In een artikel van *Le Monde Diplomatique* van juni 2000 laat hij zien hoe de nieuwe generatie Europese moslims zich beter organiseert, zich politiek engageert en burger wil zijn van een nieuw vaderland. Dit botst met het feit dat sommige landen van herkomst de moslimgemeenschappen in Europa nog steeds willen beïnvloeden. Dit gebeurt nu niet meer door 'amicales' zoals

tussen 1960 en 1980, maar door controle- en inlichtingendiensten, al of niet met ambassades verbonden. Deze houden zelforganisaties, moskeeën, conferenties scherp in het oog, zogenaamd om de nationale opposanten op te sporen. Door de gevoelige snaar van het islamitisch gevaar te bespelen vinden ze gemakkelijk medestanders onder journalisten en politici die bijvoorbeeld tijdens persdiners informatie krijgen toegevoegd.

Grote mosliminstituten en moskeeën zoals die van Rome, Madrid, Parijs, Lyon, Brussel, Genève of Londen, ondergaan nog steeds financiële en politieke invloed van buitenlandse mogendheden. Zo bestaat er een Europese Raad van Moskeeën die functioneert onder het quasi directe gezag van Saoedi-Arabië. Ook de Islamitische Wereldliga (Rabita) probeert haar invloed in Europa uit te breiden, bijvoorbeeld via Marokko. Met name als het gaat over de organisatie, structurering en vertegenwoordiging van moslims, proberen staten tussenbeide te komen. Een voorbeeld hiervan is de bemoeienis van Marokko om de ondertekening te beletten van het document 'intensa'. Dit is een officieel akkoord tussen de Italiaanse regering en de representatieve structuur van Italiaanse moslims. Saoedi-Arabië

en Egypte spelen een rol in Groot-Brittannië, Algerije en Marokko in Frankrijk. De Turkse regering heeft een flinke vinger in de Duitse en Nederlandse pap via het Presidium voor Godsdienstzaken (Diyamet).

Andere vormen van beïnvloeding zijn het sturen van imams en delegaties van moslim geleerden tijdens de ramadan en het aanbieden van gratis opleidingen in Saoedi-Arabië. De hier opgeleide 'salafis' worden in Europa ingezet onder werklozen in de minst bedeelde en verpauperde wijken en prediken bepaald geen integratie of inburgering.

Tariq Ramadan wil de ogen openen van Europese regeringen zodat zij een duidelijk standpunt innemen. Ze kunnen niet blijven hameren op burgerschap, participatie en integratie en tegelijkertijd diezelfde eisen verijdelen door samen te werken met buitenlandse mogendheden. Deze proberen immers onder het mom van staatsveiligheid politieke en religieuze controle uit te oefenen. Tariq luidt de alarmbel en schetst het dilemma van de nieuwe generatie moslims, in de tang genomen tussen buitenlandse bevoogding en binnenlandse staatsveiligheid. De boodschap luidt: Europa, let op uw zaak en op die van uw moslims. - P. Reesink

Dialog als Conviventia

Dieter Becker (red.), *Mit dem Fremden Leben. Perspektiven einer Theologie der Konvivenz Theo Sundermeier zum 65. Geburtstag*, Erlangen: Verlag für Mission und Ökumene, 2000, 2 delen, 284 & 287 blz.

De Duitse theoloog Theo Sundermeier heeft lange tijd in zuidelijk Afrika gewerkt. Hij heeft daar al rond 1960 gepleit voor een open houding tegenover niet uitgesproken christelijke vormen van religiositeit. Dat heeft hij bij zijn werkzaamheden als hoogleraar missiologie in Heidelberg voortgezet. Hij werd niet zozeer de propagandist van dialoog, maar eerder van *Konvivenz*, niet verkrampd, maar juist open, vertrouwend en nieuwsgierig samenleven met 'vreemden'. Dat vreemde moet juist onze nieuwsgierigheid en ons verlangen tot kennis-making wekken. En de eerste reactie moet dan ook zijn wat we van elkaar kunnen leren, hoe we elkaar kunnen verrijken. In 1964 publiceerde Sundermeier al een boek *Wenn Fremdes vertraut wird. Predigten im Gespräch mit anderen Religionen und Kulturen* (Erlanger Verlag für Mission). In 1965 werd een aantal korte studies uitgegeven onder de titel *Konvivenz und Differenz. Studien zu einer verstehenden Missionswissenschaft*. In die bundel staat de uitdagende bijdrage over de vraag of alleen maar christenen (gedoopten) aan avondmaal/eucharistie mogen deelnemen? Heeft Jezus niet gezegd, dat hij 'brood voor de wereld' is? Hebben wij het brood, dat gegeven is voor het leven van de wereld (Joh. 6:51) niet be-

perkt tot een specialiteit voor kerkmensen al leen? In 1996 kwam een boek uit met de titel *Den Fremden verstehen. Eine praktische Hermeneutik* (Göttingen).

Toen Sundermeier 65 werd kreeg hij naar oude gewoonte een *Festschrift* aangeboden. Een boek met bijna 50 bijdragen over christenen temidden van gelovigen van andere religies. Hier slechts een enkel voorbeeld. Maria Jespen schrijft over interreligieuze ervaringen in Hamburg. Uitvoerig vertelt zij over een zee-manshuis in de grote haven, waar men een stilteruimte heeft. Hier kunnen zeelui die hun familie en ook hun godsdienst thuis hebben gelaten, iets terug vinden: in die multireligieuze ruimte zijn aparte nissen ('zijkapellen') voor orthodoxen met hun iconen, voor Lutheranen met de Luther-roos, voor katholieken, maar ook voor moslims (een gebedsmatje ligt klaar in de richting van Mekka), hindoes en anderen. Er is wel een globale tweedeling gemaakt tussen meditatieve en boekreligies. De laatste hebben hun tafels met heilige boeken.

Daarnaast biedt Jespen een soort almanak van interreligieuze gespreksgroepen en initiatieven, in Hamburg. Zij geeft ook een uitvoerige beschrijving van de open traditie van godsdienst-onderricht. De schoolcatechese was in Hamburg al enkele decennia lang vrij van confessionele banden en werkt nu sterker naar interreligieuze ervaringen toe (I: 17-26).

Het boek van Kuschel over Abraham (besproken in *Begrip*, november 1996, 43-44) en de drie Abrahamitische religies wordt in meerdere bijdragen in dit boek besproken. Maar naast

optimistische visioenen over drie stromingen onder joden, christenen en moslims die min of meer parallel aan een rechtvaardige maatschappij werken, worden ook concrete problemen aangesneden. Jürgen Micksch citeert een burgemeester uit Oberursel (Taunus): "Zo lang er in Mekka geen christelijke kerk staat, is hier een moskee onmogelijk." In Wächtersbach (Hessen, 11.000 inwoners waarvan 600 moslims) maakte een SPD-kandidaat zich bij de rechtstreekse burgemeesterverkiezingen sterk om de nieuwbouw voor een moskee te verbieden (I: 31-32). Voor de Duitse verhoudingen is dit een informatief boek, maar de belangrijkste kracht ligt in de meer algemene theologische beschouwingen. - Karel Steenbrink

Koptische kloosters in Egypte als asielen-trium

Bahaa Taher, *De wraak van Safiyya*, Amsterdam: Van Gennep/NOVIB/NCOS, 2000 (vertaald door Richard van Leeuwen)

Op de omslag van deze kleine roman staat: "Bitterzoete vertelling in de Nijlvallei; roman over een dorp en een klooster, over moslims en christenen." Dat geeft de plaats van handeling weer: een dorpje van moslims aan de Boven-Nijl, waar een grootgrondbezitter wordt gedood en de moordenaar een schuilplaats zoekt in het Koptische klooster dat op enkele kilometers buiten het dorp aan de rand van de woestijn ligt. Ook al weet iedereen dat de moordenaar daar woont, hij wordt met rust gelaten omdat de plaats als heilig wordt beschouwd en het niet is toegestaan daar met wapens te komen. Dat vinden ook de moslims die met respect en liefde 'hun' klooster blijven koesteren. Intussen komen de revolutionaire dagen van Nasser, de aanvallen van de Israëli's

in 1967 en latere ontwikkelingen in Egypte ook nog voorbij, zij het in de marge. Het opkomend fundamentalisme zorgt ervoor dat de enige plek waar nog dadelpalmwijn kon worden gedronken, dicht moet. De roman moet het eerder van de sfeertekening dan van de verhaallijn hebben. - Karel Steenbrink

Bergema over Barnabas

In *COMMUNIQUE*, (tijdschrift van de Theologische Universiteit Kampen), jaargang 17 (2000), 46-60 vinden we een artikel van Jan Slomp, *Professor Bergema en het zogenaamde Evangelie van Barnabas*. Het artikel vertelt hoe Slomp in november 1973 in Pakistan verast werd door een grote serie artikelen in de kranten met het sensationele 'nieuws' dat de Paus erkend zou hebben dat alle vier gewone evangelies vervalsingen zijn en dat alleen dat van Barnabas echt was. In die tijd was voor Slomp een artikel van Bergema de belangrijkste steun in de weerlegging van deze berichtgeving. Later heeft Slomp zelf nog meermalen uitvoeriger over de 'grootste theologische vervalsing van de 20^e eeuw' geschreven. - Karel Steenbrink

Kaart van Islamitisch Europa

Het succesvolle boek onder redactie van Jacques Waardenburg, *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid* heeft onlangs een vijfde herziene druk gekregen (Houten: Fibula/Unieboek, 2000, 540 blz.). De vroegere "Annex: Islam in Nederland" is nu een volwassen hoofdstuk 21 geworden, met een aantal actualisering, waaronder veel items in de bibliografie. De belangrijkste verrijking is een geheel nieuw toegevoegd hoofdstuk 22 (blz. 358-381). Jan Slomp schreef hiervoor een bijdrage "Moslims en moslingemeenschappen in Europa". Hij

begint met de islamitische presentie in Spanje, Italië en later via het Ottomaanse Rijk ook in Zuidoost Europa. Daarna gaat hij ex-koloniale landen langs en hun relaties met vroegere moslim onderdanen, waarna hij de huidige moslims van Europa in kort bestek in kaart brengt. Dank zij deze nieuwe gegevens, waaronder goed statistisch materiaal, heeft het boek weer aan actualiteit gewonnen. – Karel Steenbrink

Den Haag, Utrecht en elders

Frank Siddiqui e.a., *Wat ons bindt. Over samenwerking tussen religies en levensbeschouwingen in Nederland*, Utrecht: Forum, 2000, 103 blz. ISBN 90-5714-083-7, bestellen ook bij Forum, Postbus 201, 3500 AE Utrecht of fax 030-296 0050

Forum heeft zichzelf een taak opgelegd in het publieke debat en werkt daar op verschillende manieren aan. In het voorjaar 2000 werden in de Rode Hoed te Amsterdam twee discussies gehouden, over *Religie, ethiek en onderwijs* en over *Religie, ethiek en sociale cohesie*. Van beide debatten zijn inleidingen, uitgeschreven debatten en impressies weergegeven. Ter inleiding heeft Frans Siddiqui een beeld gegeven van interreligieuze ontmoetingen in Den Haag en Utrecht. Over de ontwikkelingen in Den Haag berichten wij elders in dit nummer, naar aanleiding van de gebeurtenissen rond de Julianakerk. Over Utrecht schrijft Siddiqui van blz. 35-48. Hamza Zeid Kailani, Ds. Munten-dam en vooral het werk van het echtpaar Rozema wordt sympathiek maar kritisch besproken. Met name het VOP, *Vrouwen Ontmoetings Project* was en blijft een succesvol initiatief: kleinschalig, gericht op een praktisch doel, allereerst taalverwerving.

De debatten in de Rode Hoed zijn geen afsluitende referaten, maar leveren wel belangwekkende uitspraken op. Haci Karacaer, directeur van Milli Görüş Noord-Holland, is van mening dat "in sommige van onze moskeeën Nederlands meer en meer de voertaal wordt" (80). Hij beweert ook zonder meer dat "de vernieuwing van de islam uit het Westen zal komen, niet uit het Oosten, zoals de islamitische historicus Mohammed Arkoun dat uitdrukt" (82). Gé Speelman benadrukt dat de idealen niet te hoog gesteld moeten worden: "het is verstandig de lat niet te hoog te leggen" (96). Zij formuleert daarbij, wat ook elders nogal eens ter sprake komt: mensen hebben soms te hoge verlangens bij interreligieuze relaties, raken dan gefrustreerd en houden op. Lange adem en realiteitszin zijn zeker hard nodig. Een zekere "cultus van vermijding" (blz. 10) hoort immers ook tot die realiteit. Naast de reeds genoemde auteurs moeten dan nog genoemd worden de humanisten Paulien Boogaard en Rick de Jong, een vertegenwoordiger van de landelijke werkgroep hindoeïsme, Hari Rambaran en de jood prof. Ido Abram. In dit ietwat fragmentarische boekje zijn zo veel belangrijke zaken te vinden. - Karel Steenbrink

Christenen van het Midden-Oosten

Leo van Leijssen, Jet Kraemer, Joop Verdonk, *Christenen van het Midden-Oosten na 2000 jaar*, Kok Kampen 2000

Het boek *Christenen van het Midden-Oosten na 2000 jaar* bestaat uit een serie korte en makkelijk leesbare artikelen. Het geeft een overzicht van de huidige stand van zaken van het christendom in het Midden-Oosten en de problematiek die christenen aldaar bezighoudt. Zo is er een inleidend

artikel over het christendom van Van Leijnsen en een artikel over de migratie van veel christenen in het Midden-Oosten van H. Teulink. Twee artikelen gaan over dialoog met joden (D. Neuhaus) en moslims (C. van Nispen tot Sevenaer). Nelly van Doorn-Harder schreef een aardig artikel over Koptische spiritualiteit. Het boek besluit met een evaluatief artikel over de toekomst van het christendom in het Midden-Oosten van de hand van Tarik Mitri.

Zoals gezegd is het een toegankelijk leesbaar boekje dat de verschillende thema's als migratie, spiritualiteit en leven in een multireligieuze samenleving ter sprake brengt. Het boekje is bedoeld is voor een groot publiek. Daarom zal de lezer die al wat meer vertrouwd is met de problematiek van Christenen in het Midden-Oosten, er niet zo heel veel nieuwe informatie vinden. Ietwat meer uitdieping van de inhoudelijke thema's zou het boekje ten goede zijn gekomen. Immers christenen uit het Midden-Oosten hebben meer dan wij in het Westen, ervaringen met het (over)leven als minderheid en leven in een multireligieuze samenleving. En dat zijn ervaringen om te delen en van te leren. - Martha Frederiks

Islamitisch griezelen

De Leidse universiteitsbibliotheek hield van 6 dec. 2000 tot 29 januari 2001 een tentoonstelling van recente boeken uit de Arabische wereld, Turkije en Indonesië onder de titel *Gestalten van het Kwaad in de Wereld van de Islam*. Arnoud Vrolijk en Jan Just Witkam publiceerden ook een boekje van 80 blz. onder die titel. Het geeft inhoudsopgaven van 70 publicaties (met een aantal griezelaafbeeldingen) van

Satan, hellestraf en de Antichrist. Maar ook islamitische dictators, vrouwen ('slavinnen van Satan'), zionisten (politiek allemaal uiterst incorrect) en natuurlijk ook de *Satanic Verses* van Salman Rushdie komen aan bod. Hier wordt niet de literatuur van de grote uitgevers en boekhandels, maar die van de kleine stalletjes, gedreven activisten getoond. Het is niet allemaal even onschuldig natuurlijk. Bij een ook door sommige christenen positief gewaardeerde mystiek leider als Sheikh Nazim al-Haqqani vinden we uitspraken, die nogal kort door de bocht gaan. Over Prinses Diana schrijft hij (in een in Londen uitgegeven boekje!) dat het niet anders kon aflopen dan zoals het nu gebeurd is: "Zij heeft zich namelijk niet gehouden aan verscheidene belangrijke regels van de islamitische wet. Zij heeft haar lichaam niet volgens de regels bedekt; zij was samen met een man met wie zij niet getrouwd was; zij had geen wijn moeten drinken; zij wist geen

Duistere Machten



onderscheid te maken tussen goede en verkeerde handelingen"(11-12). De uitgevers van

dit onprettige materiaal hebben er een aantrekkelijk boekje van weten te maken.

Karel Steenbink

Een Nederlandse versie van *Satanic Verses*?

Said El Haji, *De dagen van Sjaitan*, Amsterdam: Vasallucci, 2000, 172 blz. ISBN 90 5000 184X,

In de pers werd het debuut van El Haji aangekondigd als een boek dat even schokkend zou zijn als de bekende *Satanic Verses* van Salman Rushdie. Er is meer dan dat. Het begin van El Haji's boek heeft net als dat van Rushdie een voorspel dat zich ergens buiten de ruimte en tijd van deze aarde afspeelt in een paradijs, waar zo juist iets vreselijks is gebeurd, de opstand van de kwade engelen, die zelfs de verzoenende hand van God afwijzen en zich liever in een afgrond storten. De proloog eindigt met de landing van de hoofdpersoon op de aarde: "Hij vloog, hij zweefde- en viel!", zoals ook dat eerste hoofdstuk van de *Satanic Verses* een landing op aarde beschrijft.

El Haji's aarde is toch wel heel anders dan de kosmopolitische wereld van Londen en Bombay, beschreven door zijn Engelse collega. Het is de Marokkaans-islamitische wereld van Berkerode (naar Berkel en Rodenrijs, waar El Haji opgroeide), waarin met name twee nare figuren opereren: de imam van de moskee en de al te strenge vader van El Haji. Hamid is eerst een slim-opstandige jongeman, die netjes zijn koran van buiten leert: "de klassiek Arabische woorden vloeiden uit zijn mond als heilig water, nergens was ook maar een hapering of inzinking in zijn stem waar te nemen, de melodie kwam spontaan op en zonder te weten waarom dikte hij de assonanties aan en rekte hij het eindrijm uit in zwierige krullen" (45).

Maar als kind begreep hij er toch niets van. Als volwassene begint hij debatten met de imam, geholpen door een drietal: Sjaitan en twee vrienden, een verwijzing naar het verhaal over de Satansverzen en de drie dochters van Allah.

Het boek is een barok geheel van mythologische verwijzingen naar paradijs, engelen en duivels, naar filosofische theologische debatten. Maar ook naar alledaagse gebeurtenissen, als een debat van getuigen van Jehova met overtuigde moslims. Hierbij is niet duidelijk wie nu wie wil bekeren (90-91). Er is ook een eigenaardige episode van een slecht voorbereide Marokkaan die 's nachts een schaap wil stelen voor het Offerfeest. Een dramatisch hoogtepunt is de brandstichting in de moskee (door racistische Nederlanders of door een partij binnen de verdeelde moskee?). Dan wordt de imam ontslagen. Hij blijkt geen verblijfsvergunning te hebben, maar is even later wel in een rechtszaak tegen de moskee van Berkerode is verwickeld. Hij zou een te laag salaris hebben gehad. Tussen deze kleine miniatuurtjes van de Nederlandse Marokkaans-islamitische wereld, wordt dan de eigen levensbeschouwing van Hamid verkondigd: de Universele Symbiose, met een God die boven goed en kwaad staat: "Als Allah bestaat – en hij denkt *àls*- dan is Hij eerder een kunstenaar dan een architect, want Hij heeft de ballen verstand van planning en systematiek. En als Hij de mens en de wereld heeft geschapen, dan is Hij er nog steeds mee bezig.." (26).

El Haji, geboren in 1976 in Marokko, studeerde Nederlandse Letteren in Leiden en kreeg eerder in 2000 al de El-Hidjra-aanmoedigingsprijs voor een kort verhaal. Dit boek is geen theologisch traktaat. Het is met zijn cynisme, humor en betrokkenheid wel een verrij-

king voor de religieuze literatuur in het Nederland. Zeer warm aanbevolen.

-Karel Steenbrink

Vlaanderen

Kerkwerk Multicultureel Samenleven neemt in de rooms-katholieke Vlaamse bisdommen in België meerdere initiatieven voor multicultureel en multireligieus samenleven.

We melden er enkele van.

1. 'Gemengd Verbonden' is een rapport van een actie-onderzoek naar interculturele en interreligieuze partnerrelaties in Vlaanderen. Het wordt door Kerkwerk Multicultureel Samenleven uitgegeven i.s.m. het Centrum voor Intercultureel Management en Internationale Communicatie. Het is de neerslag van gesprekken die een jaar lang gevoerd werden met interculturele en interreligieuze paren. Het rapport doet een onderzoek naar de meerwaarde en de hindernissen van deze relaties en naar de nood aan ondersteuning van deze relaties in Vlaanderen anderzijds. De aandacht ging daarbij zowel naar de betekenis van intercultureel en interreligieus partnerschap in de persoonlijke levenssfeer als in hun relatie tot hun omgeving, maatschappelijke en kerkelijke organisaties en in de welzijnssector.

Het rapport kost 250 BF. En kan besteld worden bij Kerkwerk Multicultureel Samenleven, Huidevetterstraat 165 1000 Brussel. Tel. 02/502.11.28, fax. 02/502.81.01. E-mail: kms@broederlijkdelen.be

2. 'Feesten met de burens', is de jaarkalender voor 2001, die door Kerkwerk Multicultureel Samenleven wordt uitgegeven. Het omvat een exclusieve kalender voor het jaar 2001 met de feestdagen van de verschillende godsdiensten en culturen in België en informatie-

achtergrond over deze feesten. De kalender kost 280 Bf en is bestelbaar op het adres of via de telefoon van Kerkwerk Multicultureel Samenleven. – S. Lambregts

Nieuwe theologische basis voor dialoog

In het Franse blad *Se Comprendre*, zusterblad van *Begrip*, komt in het januarinummer de hulpbisschop van Lille Mgr. Jean-Luc Brunin aan het woord. Hij heeft lang gewerkt in de volkswijken van Roubaix, die veel migranten en werkelozen huisvesten. Nu is hij op nationaal niveau verantwoordelijk voor de in Frankrijk nog steeds actieve organisatie van katholieke jongeren (*Jeunesse Ouvrière Catholique*). Zijn stelling is dat we af moeten van de verkeerde vooronderstellingen van het Tweede Vaticaans Concilie over de dialoog. Het is te gemakkelijk om als basis voor de dialoog te stellen dat we één en dezelfde God hebben en dat we allemaal mensen zijn. Dit is een 'softe' dialoog die niet overeenkomt met de harde feiten. Waar we mee te kampen hebben, zijn de problemen van confrontatie met een totaal andere cultuur en godsdienst. Met inburgering van allochtonen in een multiculturele maatschappij. We moeten ook op religieus terrein de confrontatie aandurven: dus niet de andersgelovige betrekken in een universeel heilsplan waardoor hij op geheimzinnige wijze deel heeft aan het Paasmysterie. Nee, alleen moslims zelf kunnen ons zeggen hoe de Geest werkt in de islam en wat hun religieuze ervaringen zijn. Dit veronderstelt dat christenen ook met elkaar de dialoog aangaan. – P. Reesink

Discussie Interreligieuze vieringen in Woord en Dienst

Sinds anderhalve maand wordt in het tweeweekelijkse SOW magazine *Woord en Dienst* een

discussie gevoerd over het thema van interreligieuze vieringen. Aanleiding was de interreligieuze viering ter gelegenheid van de opening van het parlementaire jaar. Dit was, zoals Woord en Dienst in het Oktobernummer (07-10-2000) bij monde van Kees Posthumus meldt, geen gebedsbijeenkomst maar een bijeenkomst waarbij vertegenwoordigers van de diverse religies een bijdrage gaven aan bezinning op politiek terrein. Dit initiatief van de Haagse Raad voor Levensbeschouwingen om het parlementaire jaar te openen met een interreligieuze bijeenkomst deed veel stof opwaaien in kerkelijk Nederland. Binnen de SOW kerken was dit, samen met de door Pax Christi geplande maar uiteindelijk niet gerealiseerde interreligieuze gebedsbijeenkomst voor vrede in het Midden Oosten in Oktober, reden om een commissie in te stellen. Deze bezint zich op het SOW standpunt met betrekking tot interreligieuze vieringen en gebedsbijeenkomsten. De discussie in Woord en Dienst, ingezet door de voormalige Algemeen Secretaris Karel Blei van de NHK, kan mogelijk dienen als een hulp bij een brede bezinning op dit thema in protestants Nederland.

De gematigde insteek van Blei met nogal wat vragen bij het participeren in interreligieuze vieringen is te lezen in Woord en Dienst van 16-12-2000. Reacties daarop volgden, zowel in de vorm van artikelen als in de vorm van ingezonden brieven. In Woord en Dienst van 16-12-2000 is een bijdrage van Corry Nicolay, bestuurslid en medeoprichtster van Platform Levensbeschouwing in Kleurrijk Friesland te lezen. Zij laat zich positief uit over het fenomeen interreligieuze gebedsdiensten o.a. naar aanleiding van eigen ervaring en in Friesland. In het eerste januari nummer van 2001 is een schrijven van de hand van Paul Visser van de

IZB te vinden. Hij is eerder kritisch over het delen van een 'eredienst' met anders - gelovigen. De discussie is zeker nog niet ten einde, maar laat nu al zien hoe verdeeld de standpunten in SOW Neder land liggen met betrekking tot interreligieuze vieringen.

Ook in theologische publicaties wordt aan dit thema uitgebreid aandacht besteed. Zo verscheen in 2000 in de bundel *Mit dem Fremden leben*, dl. 1 (red. D. Becker) een artikel van de hand van J.A.B. Jongeneel over 'A Christian Theology of prayer for and with non-Christians' en wijdden zowel Begrip (24/2) als Pro Dialogo (1998/2) in 1998 een nummer aan interreligieuze gebed. - Martha Frederiks

Conferentie Joden, Christenen Moslims

Op 14 november 2000 werd in de Universiteit Kampen een studiedag over de dialoog joden, christenen, moslims gehouden. Organisatoren van de studiedag waren het OJEC (overlegorgaan joden en christenen) en de Theologische Universiteit Kampen. Het was voor het eerst dat het OJEC ook het gesprek aanging met moslims. Een prijzenswaardig initiatief.

Het ochtendprogramma werd gevormd door drie lezingen van respectievelijk Norman Solomon, Simon Schoon en Sajida Abdus Sattar, waarna een korte bespreking in werkgroepen volgde. 's Middag kon worden ingeschreven op een tiental workshops. Hierin werden teksten gelezen of werd nog eens doorgepraat over bijv. de joods-christelijke dialoog en over de antichristelijke en anti-joodse teksten in de Qur'an.

Opvallend was het geringe aantal moslim participanten: geen buiten de sprekers. Ook het aantal joodse deelnemers was op één hand te tellen. Het merendeel van de deelnemers kwam uit de achterban van het OJEC. Zij waren dui-

delijk meer op de hoogte van de joods-christelijke relaties dan van een eventuele dialoog tussen de drie godsdiensten of een dialoog met de islam. Dit maakte dat een aantal van de werkgroepen wat moeizaam verliep en niet echt boven het informatieve niveau uitkwam. In het gunstigste geval kwam het tot praten óver de dialoog, maar tot het voeren van een dialoog kwam het niet. - Martha Frederiks

Handboek dialoog

Paulien Rozema-van Geest, Hans Krikke, Wieger Rozema, *Hand in eigen boezem*, Vijftien jaar pionieren in de multiculturele samenleving, Dabar-Luyten, Heeswijk en ISKB, Utrecht, 2000, 254 bl., fl. 27,50.

Op 15 november 2000 vierde de Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders (ISKB) haar vijftienjarig bestaan met een wervelend feest. Als oude bekende mocht ik aanwezig zijn in de feestelijk omgetoverde kerk in Utrecht-Overvecht. Oud en jong, buitenlander en Nederlander, moslim en christen, ieder nam deel en genoot van het feest van de dialoog. Het boek dat op die gelegenheid werd gepresenteerd, kan zonder overdrijving, het handboek van de dialoog met allochtonen c. q. andersgelovigen worden genoemd. Het is veel meer dan een droge opsomming van 15 jaar activiteiten. Het is een eerlijk en integer relaas, waarbij zowel Nederlanders als allochtonen de hand in eigen boezem steken. Het geeft de dynamische ontwikkeling weer van een stichting met een aantal enthousiaste vrijwilligers. Dezen worden gesteund door een deskundig bestuur en enkele vaste medewerkers van het eerste uur, vooral Paulien en Wieger Rozema. Het Vrouwen Ontmoetings Project (VOP) is typerend voor de sfeer van werken: ontmoeting van

mens tot mens in een klimaat van vertrouwen en openheid. Groepsactiviteiten zijn laagdrempelig. Vanuit de stichting wordt samengewerkt met moskeeën, kerken, maatschappelijk werk, scholen, Riagg, gemeente enz. . Natuurlijk zijn er frustraties en teleurstellingen maar alles wordt bespreekbaar gemaakt. Onder de 180 vrijwilligsters die de 'onzichtbare' vrouwen bezoeken, bevinden zich religieuzen, maar ook niet praktiserende gelovigen. Door gezamenlijke trainingen en uitwisseling van ervaringen ontstaat er een soort VOP-methode: "de wederzijdse beelden loslaten en de verbazing toelaten schept ruimte voor vriendschap en genegenheid, voor intimiteit". Deze methode opent niet alleen deuren, hij opent mensen, zowel lesneemsters als lesgeefsters. De psychiater A. Limburg, die nauw samenwerkt met de stichting, vindt dat 'elke hulpverlener op ontdekkingsreis moet gaan' om Marokkanen en Turken te leren kennen. Zij meent dat veel professionals kunnen leren van de wijze waarop de VOP-vrouwen aanhaken bij de leefwereld van Marokkaanse vrouwen. "Je geeft elkaar als de ruimte om te zijn wie en wat je bent of wilt worden. Zo ontstaat iets unieks... een nieuwe vorm van 'sisterhood' ". Het boek bevat veel persoonlijke verhalen en getuigenissen, vooral van vrouwen. Ze zijn zo indringend dat je er stil van wordt. Ook de mannen zijn, zij het minder prominent, aanwezig. De mannenpraatgroepen worden besproken in hoofdstuk 5 'Als je geen verhaal hebt, ga je dood'. Vanwege de Marokkaanse codes van respect, eer en schaamte worden taboes in stand gehouden die het bespreekbare onbespreekbaar houden. In deze mannengroepen worden die taboes doorbroken en worden vertrouwensbanden gesmeed die ze in het dagelijks leven thuis en op straat missen: het verhaal wordt gaande gehou-

den. 'Als niemand luistert' (hoofdstuk 7) laat onthult rake analyses van patiënten in de Van der Hoevenkliniek. Dezen zitten in een gespreksgroep samen met ISKB vrijwilligers. Een van hen is Malika, een geslaagde jonge vrouw die over haar broer in de kliniek zegt: "Hij werd niet duidelijk geconfronteerd met wat hij verkeerd had gedaan. Dat deden mijn ouders niet en evenmin gebeurde dat in de Marokkaanse gemeenschap. Bij jongens worden de grenzen opgerekt, terwijl meiden keihard worden aangepakt..."

Wij als Marokkaanse gemeenschap pakken onvoldoende onze verantwoordelijkheid op in zaken die kunnen leiden tot criminaliteit en ontsporing". In hoofdstuk 8 over de rol van de kerken zegt de voorzitter Gerard Zuidberg: "de ISKB komt uit het vitale deel van de kerken... Ze is nodig om als kerk en kerkgemeenschap te overleven". In de marge van kerk en samenleving moeten we creatief zijn. VOP vrouwen, afgeknapt op de verstelling in hun kerk, krijgen het gevoel een nieuwe gestalte van kerk te vormen. Door de ontmoeting veranderen levens van mensen. Er ontstaat wederzijdse communicatie tussen culturen en geloven. Door de ISKB leren we veel. We leren o.a. als parochie in de wijk hoe we ons als kerk kunnen verbinden met de mensen die hier wonen, allochtonen en autochtonen. "Het doel is de weg die we gaan", zegt dezelfde voorzitter in de epiloog. De weg naar ontmoeting begint door zelf de eerste stap te zetten.

Dit boek zou verplichte leesstof moeten zijn voor alle opleidingen in onderwijs, gezondheidszorg, hulpverlening en pastoraat. – P. Reesink

Interreligieuze dialoog als weg naar vrede

Op 24 februari 2001 organiseert Pax Christi Vlaanderen een bijeenkomst over 'interreligieuze dialoog als weg naar vrede'. De bijeenkomst vindt plaats bij de Zusters van Vorseelaar, Markt 19 te Vorseelaar (Vlaanderen). Inl. Katrien Alexander, I.03/225.10.00

Wandeltocht

In het kader van 'Rotterdam culturele hoofdstad van Europa 2001' wordt de gelegenheid gegeven een wandeltocht te maken langs kerken, moskeeën, tempels en synagogen van de stad. Info: 010-4362888

Ontmoetingsdag voor imams en pastores

Op 21 maart 2001 van 10.00 - 15.30 uur organiseert de contactgroep islam van de Raad van Kerken in samenwerking met Milli Görü□ een ontmoetingsdag voor mams en pastores. Het thema is "Wat betekent pastoraat in kerk en moskee?" Imam Mehmet Gün en pastor Ben Vöcking zullen in het ochtendprogramma vanuit hun eigen traditie op deze vraag ingaan. In het middagprogramma zijn er workshops: pastoraat voor jongeren, pastoraat voor ouderen, pastoraat in ziekenhuizen en pastoraat in penitentiaire inrichtingen. De plaats van ontmoeting: Landelijk Diensten Centrum van de Samen op Weg kerken, Joseph Haydnlaan 2a in Utrecht. U kunt zich opgeven bij Contactgroep Islam, t.a.v. mw. M. Ouwejan, Postbus 8506, 3503 RM Utrecht, tel. 030 - 880 18 92 of per e-mail: m.ouwejan@sowkerken.nl. De kosten voor deze dag f 25,00.

Ontmoetingsweekend voor moslim- en christenvrouwen

Moslim- en christenvrouwen die belangstelling hebben voor de traditie van de ander, zijn hartelijk welkom op het jaarlijkse studie- en ontmoetingsweekend op 24 en 25 maart. Het thema is "Maria in de Abrahamitische tradities". Welke betekenis heeft deze vrouw voor vrouwen in de 21ste eeuw die uit verschillende tradities komen? Teksten over Maria die in bijbel en koran en andere geschriften voorkomen worden gelezen, besproken en vergeleken. Dit weekend vindt plaats in de jeugdherberg in Soest. Prijs voor deelname (incl. overnachting en maaltijden) f 90,00. Bij voldoende deelname is er kinderopas aanwezig. Voor meer informatie: Josien Folbert tel. 880 18 63 of w.folbert@sowkerken.nl. Opgave voor 1 maart 2001 bij Kerk en Wereld t.a.v. secretariaat IKW, Postbus 19, 3970 AA Driebergen.

Turkse muziek uit het Ottomaanse Rijk

Lezing door Murat Bardakci en Cem Bahar op 5 april 2001 om 20.30 uur in de kleine zaal van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam

Muziek van Alevieten

Concert door luitspeler Musa Erodlu en dansgroep Alevi Semahi op 6 april 2001 om 20.30 uur in de grote zaal van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam

Ontmoetingsdag voor moslim- en christenvrouwen

"Wel gezien.....maar hoe bekeken?" is het thema voor een ontmoetingsbijeenkomst van moslim- en christenvrouwen op 21 april 2001. Hoe kijken vrouwen uit verschillende culturele en religieuze achtergronden naar elkaar? Kunnen de wederzijdse beelden die over en weer bestaan, veranderen? Vrouwen van de *Stichting Islam en Dialoog* en vrouwen uit de Samen op Weg kerken en Rooms-katholieke kerk hebben deze dag met veel enthousiasme voorbereid. Reserveert u deze datum alvast, want het is zeer de moeite waard deze dag bij te wonen. Opgave bij secr. Ontmoeting met Moslims, Postbus 8506, 3503 RM Utrecht, tel. 030 - 880 1892, m.ouwejan@sowkerken.nl

Modernisering van Turkse muziek en de arabesk

Workshop door de muzikant Orhan Gencebay en cultuurfilosoof Murat Belge op 31 mei 2001 om 20.30 uur in de grote zaal van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam

Cursus voor vrijwilligers

De Haagse Stichting Ontmoeting met Buitenlandse Vrouwen (OBV) organiseert introductiecursussen voor vrijwilligers die Nederlandse les willen geven aan buitenlandse vrouwen. Inl. Hilje Wolfson, tel.070-3456005

100
100
100



begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr.3)